

**Gratë
shoqëria muslimane
dhe Islami**

Lois Lamja Faruki

© LOGOS - A
2 0 0 7

S H K U P
P R I S H T I N Ě
T I R A N Ě

▲ Lois Lamja Faruki

▲ **Gratë**
▲ **shoqëria muslimane**
▲ **dhe Islami**

▲ Përktheu:
Mimoza Sinani

▲ Titulli i origjinalit:

▲ Lamyia' al-Faruqi
Women, Muslim Society and Islam
Amerikan Trust Publications, Indianapolis,
▲ Botimi i parë 1988.

▲ Lois Lamja Faruki

▲ Gratë
▲ shoqëria muslimane
▲ dhe Islami

Mirënjohje

Përpilimi i tanishëm i shkrimeve të profesoreshë Lois Lamya' al Faruki është bazuar mbi materialet e publikuara në *Islam and Modern Age*, vol. III, nr. 2 (maj 1972); *Journal of Comparative Family Studies*, vol. IX, nr. 1 (pranverë 1978); *Al-Tawhid*, vol. I, nr. 4; dhe *Journal of Ecumenical Studies*, vol. 22, nr. 1 (dimër 1985). Ne u jemi mirënjohës këtyre revistave që na lejuan të riprodhojmë artikujt e Lamya' al Faruki-t për botimin tonë. Sidoqoftë, American Trust Publications, është përgjegjëse për versionet e saj të botuara.

Gjithashtu, ne i jemi mirënjohës Shoqatës së Studentëve Muslimanë (Muslim Students' Association) të Shteteve të Bashkuara dhe të Kanadasë, veçanërisht znj. Fatimah 'Ali dhe z. Ghulam Nabi Fay (President i MSA), për mbështetjen entuziaste të tyre dhe përkrahjen e këtij projekti.

Botuesit në gjuhën angleze

Përmbajtja:

Parathënie.....	11
Hyrje Ismail Raxhi El Faruku	13
Tevhidi	13
Tevhid-i si pikëpamje botërore	15
Dualiteti	15
Ideacionaliteti	16
Teleologjia.....	17
Aftësia e njeriut dhe adaptueshmëria e natyrës.....	19
Përgjegjësia dhe ndëshkimi	21
Kapitulli I	23
Të Drejtat e grave dhe gratë muslimane	25
Arabia e Shekullit të Shtatë.....	28
Martesa	28
Divorci	31
Çështjet civile-politike	31
Çështjet sociale:.....	32
Çështjet fetare-adhuresë:.....	34
Periodha e hershme e Islamit	35
Martesa	35
Divorci:.....	37
Çështjet civile-politike:	39
Çështjet sociale:.....	40
Çështjet fetare-adhuresë:.....	41
Shekujt e rënies (1250-1900)	44
Martesa:.....	44
Divorci:.....	45
Çështjet civile-politike:	46
Çështjet sociale:.....	46

Çështjet fetare-adhuese:.....	47
Periudha e reformës (1900-1970)	51
Martesa:.....	52
Divorci:.....	53
Çështjet civile-politike:	54
Çështjet sociale:.....	54
Çështjet fetare-adhuese:	55
Kapitulli II	59
Traditat islame dhe lëvizja feministe:	
konfrontim apo bashkëveprim?	61
Sistemi familjar:	61
Individualizmi dhe organizimi më i gjerë:.....	64
Diferencimi i rolit të sekseve:	64
Status i veçuar ligjor për gratë:.....	68
Poliginia:	68
Direktiva për lëvizjen feministe në një mjedis Islam	70
Papajtueshmëria ndërkulturore e feminizmit perëndimor	70
Forma e një feminizmi islam:.....	71
Referencat	73
Kapitulli III	75
Gratë në një shoqëri kur'anore	77
I. Status dhe verë e brabartë e sekseve	81
Çështjet fetare	81
Zanafillat e njerëzimit:	82
Obligimet dhe shpërblimet fetare:.....	82
Obligimet dhe shpërblimet etike:	83
Arsimimi:	83
Të drejtat ligjore:.....	84
II. Më mirë një shoqëri seks-duale, se një shoqëri uniseksuale	86
III. Varësia e ndërsjellë e anëtarëve të shoqërisë	89
IV. Familja e zgjeruar.....	90
V. Organizimi familjar patriarkal	94
Kapitulli IV	99
Një model i zgjeruar familjar i kulturës islame	101
'A'ileh e kulturës islame	102
Përbërja.....	103

Rolet	104
Familja e zgjeruar dhe shoqëria e sotme amerikane	107
Roli i grave	110
Vetmia	113
Shturja e karakterit moral	114
Problemi i prindërve	115
Prerekuizitat për arritjen e suksesit të familjes së zgjeruar në shoqërinë e Amerikës Veriore	118
Fushata propagandistike	118
Lartësimi i roleve shtëpiake	119
Decentralizimi	120
Përfitimet ligjore	122
Strehimi	123
Përfundim	123
Referimet	125
Kapitulli V	129
Martesa në Islam	131
Karakteristikat e përgjithshme të martesës islame	131
Feja si faktor dominant:	131
Qëllimet e martesës:	134
Kërkesat specifike të martesës në Islam	137
Kufizimi i pjesëmarrësve	137
Kërkesat mekanistike	142
Kontrata e shkruar:	142
Dy dëshmitarë të rritur:	144
Su'al dhe Ixhab: ("Pyetja dhe dhënia e pëlqimit"):	145
Paja:	145
Zgjidhja e martesës	147
Vdekja	147
Divorci	148
Divorci i nxitur prej mashkullit:	148
Divorci i nxitur prej femrës:	150
Miratimi i ndërsjellë apo mubara'ah:	151
Procesi gjyqësor:	151
Ndryshimi dhe e ardhmja	152

Parathënie

Ky koleksion esesh, i shkruar për shkaqe të ndryshme, në thelb trajton vetëm një çështje – atë të grave. Përgjithësisht, kur ne flasim për gratë në Islam, kjo rrallë shkon përtej një numri të vogël klisesh, që nuk vlerësojnë si duhet as gratë, as Islamin. Akoma më keq, qëndrimi është ose shovinist ose qasje e shtrembëruar.

Profesoreshë Lois Lamja Faruki jo vetëm që solli njohuri të thellë në këtë temë, por ajo, gjithashtu, i shtoi një nuancë femërore asaj. Ky kombinim i shërbeu plotësisht temës së saj. Me një mendje zhbiruese, ajo ndoqi problemin e grave brenda kornizës islame – as shfaqëse, as polemizuese, as e ngurtë as e lëkundshme: tamam e përveçme – vulë e vërtetë e diturisë islame.

Për studentët e Shoqatës së Muslimanëve, veçanërisht të Universitetit Temple, në Filadelfia, ajo nuk ishte vetëm një mësuese dhe një përkrahëse, por një figurë amënore. Dhe ne e ndiejmë shumë mungesën e saj.

Ghulam Nabi Fai
President i "Muslim Students' Association"
Dhul Hixhxe 1407, Gusht 1987

Hyrje

Ismail Raxhi El Faruku

Tevhidi*

Nuk mund të ketë dyshim se esenca e civilizimit islam është Islami, apo se esenca e Islamit është tevhidi, akti i të pohuarit se All-llahu është Një, Absolut, Krijues i Pakufishëm, i Lartmadhëruar dhe Zotërues i të gjithë asaj që ekziston.

Këto dy premisa themelore janë vetë-evidente. Ato kurrë nuk janë vënë në dyshim prej atyre që i përkasin këtij civilizimi, apo që marrin pjesë në të. Dhe vetëm kohët e fundit misionarë, orientalistë dhe interpretues të tjerë të Islamit, i kanë bërë ato objekte për t'u dyshuar. Çfarëdo qoftë niveli i tyre i arsimimit, muslimanët janë të sigurt, se civilizimi islam ka një esencë, se kjo esencë është e njohshme dhe e mundshme për t'u analizuar apo përshkruar, dhe kjo esencë është tevhid-i.¹

* Ribotohet me lejen e Macmillan Publishing Company, një ndajje e Macmillan Inc., prej *The Culture Atlas of Islam*, 1986, të Isma'il al Faruki dhe Lois Lamya' al Faruki.

¹ Shih përgënjeshttrimin tim ndaj orientalistëve, që ngritën dyshimin se Islami ka një esencë, apo që kjo është e ditur apo e njohshme, në *The Essence of Religious Experience in Islam*, Numen, 20 (1973), f.186-201.

Tevhid-i është ai që i jep civilizimit islam identitetin e tij, që i lidh të gjitha pjesët përbërëse të tij së bashku dhe kështu i bën ato një integritet, trup organik, të cilin ne e quajmë civilizim. Në elementet e pabarabarta të lidhura së bashku, esenca e civilizimit, në këtë rast tevhid-i – i vulos ato, u vë shenjën e vet. Ai i ndryshon ato për t'i harmonizuar dhe për t'i mbështetur reciprokisht elementet e tjera. Pa domosdoshmërinë e ndryshimit të natyrave të tyre, esenca i transformon elementet, që përbëjnë një civilizim, duke u dhënë karakterin e tyre të ri, si përbërës të këtij civilizimi. Amplituda e transformimit mund të variojë prej të papërfillshmes drejt radikales, në varësi të asaj se sa relevante është esenca ndaj elementeve të ndryshme dhe funksioneve të tyre. Kjo relevancë spikat ndryshe në mendjet e vëzhguesve muslimanë të fenomenit të civilizimit. Kjo është arsyeja, se përse ata e morën tevhid-in, si titull të punimeve të tyre më të rëndësishme dhe se përse i botuan të gjitha temat nën mbrojtjen e tij. Ata e konsideruan tevhid-in si parimin më themelor, që përfshin apo përcakton të gjitha parimet e tjera; dhe ata gjetën në të pikënisjen, burimin e lashtë përcaktues të të gjitha dukurive të civilizimit islam.

Tradicionalisht dhe tërësisht i shprehur, tevhid-i është bindja dhe të dëshmuarit se “s’ka Zot tjetër përveç Zotit”. Kjo deklaratë mohuese, e përmbledhur brenda kufijve më të mundshëm të shkurtësisë, bart në vete domethëniet më të rëndësishme dhe më të pasura në tërësinë e Islamit. Nganjëherë, një kulturë e tërë, një civilizim i tërë, apo një histori e tërë, qëndron e përmbledhur në një sentencë. Ky pa dyshim është rasti i kelimeh (deklaratë) dhe shehadeh (të dëshmuarit) të Islamit. E gjithë shumëllojshmëria, pasuria dhe historia, kultura dhe dituria, urtësia dhe civilizimi islam, është përmbledhur në më të shkurtrën e fjalive: “La ilahe il-la Allah”.

Tevhid-i si pikëpamje botërore

Tevhid-i është një pikëpamje e përgjithshme e realitetit, e vërtetësisë, e botës, e hapësirës, e kohës, dhe e historisë njerëzore. Si i tillë ai përfshin parimet që vijojnë:

Dualiteti

Realiteti është i dy llojeve të përgjithshme, Zoti dhe jo-Zoti, Krijuesi dhe krijesa. I pari ka vetëm një qenie, All-llahun, Absolut dhe të Plotfuqishëm. Vetëm Ai është Zot, i Përjetshëm, Krijues, transcendent. Asgjë nuk i përngjan Atij; Ai mbetet përgjithmonë, absolutisht unik dhe pa partnerë apo pjesëmarrës. I dyti është rendi i kohë-hapësirës, i eksperiencës, i krijimit. Ky përfshin të gjitha krijesat, botën e sendeve, të bimëve dhe të kafshëve, të njerëzve, të xhindeve dhe engjëjve, qiellit dhe tokës, parajsës dhe ferrit dhe të gjithë të bërit e tyre, qysh se ato erdhën në ekzistencë. Të dy rendet, i Krijuesit dhe i krijimit, janë kryekëput dhe absolutisht të pabarabarta lidhur me të qenët e tyre, apo ontologjisë, si edhe sa i përket ekzistencës dhe vijimësisë së tyre. Është e pamundur, përgjithmonë, që njëri të jetë i bashkuar, i shkrirë, i pështjelluar, apo i përzierë brenda tjetrit. As Krijuesi nuk mund të transformohet ontologjikisht e të bëhet krijesë, as krijesa nuk mund t'i kapërcejë kufijtë

dhe të shpërfytyrohet ashtu që të bëhet në ndonjë mënyrë apo sens, Krijues.²

Ideacionaliteti

Lidhja midis dy rrethave të realitetit është ideacionale në karakter. Pika e saj e referimit tek njeriu është aftësia e të menduarit, që përfshin të gjitha funksionet gnosologjike të kujtesës, të imagjinatës, të arsytimit, të vrojtimit, të intuitës, të të kuptuarit dhe kështu në vazhdim. Të gjithë njerëzit janë të pajisur me të kuptuarit. Dhuntia e tyre është e fuqishme në mënyrë të mjaftueshme, për të kuptuar vullnetin e Zotit në njërin, apo në të

² Në lidhje me këtë, *tevhid*-i dallon prej Sufizmit dhe disa sekteve të Hinduizmit, ku realitetit i botës shpërbëhet në Zot dhe Zoti bëhet i vetmi realitet, e vetmja ekzistencë. Sipas tyre, realisht, asgjë nuk ekziston përveç Zotit. Çdo gjë është një iluzion, dhe ekzistenca e çdo gjëje është iluzore. *Tevhid*-i, në mënyrë të njëjtë, kundërshton pikëpamjet e lashta egjiptiane, greke dhe taoiste, që ecin në një drejtim diametralisht të kundërt me atë indian. Në këtë pikëpamje, ekzistenca e Krijuesit shpërbëhet në atë të krijimit, apo të botës. Ndërsa Egjipti pohonte se, në të vërtetë, Zoti është faraoni, dhe gjetet e barit të gjelbër që dalin në sipërfaqe në pranverë, dhe lumi Nil me ujin dhe shtratin e tij, dhe disku i diellit me ngrohtësinë dhe dritën e tij, antikiteti greko-romak pohonte se Zoti është çfarëdo aspekt i natyrës njerëzore, apo personalitet i lartësuar në një shkallë të lartë, që e vendos atë përmbi natyrë në njërin sens, por e mban atë immanent në natyrë në sensin tjetër. Në cilindo rast, Krijuesi ngatërrohet me krijimin e Tij. Nën influencën e priftërinjve të tij, Krishterizmi u largua prej *tevhid*-it, kur deklaroi se Zoti e trupëzoi veten në trupin e Jezusit dhe shpalli se Jezusi është Zot. Kjo është vetia dalluese unike e Islamit, që ai thekson dualitetin themelor dhe pabarazinë absolute të Zotit dhe botës, të Krijuesit dhe të krijesës. Në qëndrimin e tij të qartë dhe të papajtueshëm në këtë çështje të transcendencës hyjnore, Islami u bë kuintesenca e traditës së profecisë semitike, duke mbajtur mesin e artë midis ekzagjerizimit lindor (indian), i cili e mohon natyrën, dhe ekzagjerizimit perëndimor (grek dhe egjiptian), i cili e mohon Zotin, si (identitet) të ndryshëm.

dy mënyrat, që vijojnë: Kur ky vullnet shprehet me fjalë, direkt prej Zotit drejtuar njeriut, dhe kur vullneti hyjnor deduktohet nëpërmjet vrojtimit të krijimit.³

Teleologjia

Natyra e kozmosit është teleologjike, ajo është e qëllimshme, i shërben qëllimit të Krijuesit të tij, dhe është e rregulluar kështu me një synim. Bota nuk është krijuar më kot apo për zbavitje.⁴ Ajo nuk është vepër e rastit, një aksidencë. Ajo u krijua në gjendje perfekte. Çdo gjë që ekziston është e mjaftueshme në një masë të përshtatshme për të dhe përmbush një qëllim universal të përcaktuar.⁵ Bota është, në të vërtetë, një “kozmos”, një krijim i rregullt, jo një “kaos.” Në të, vullneti i Zotit, gjithmonë realizohet. Format e saj janë të përmbushura me nevojën e ligjit natyror. Sepse ato janë të lindura në vetë natyrën e sendeve. Asnjë krijesë tjetër, përveç njeri-

³ Ky parim vë në dukje dallimin absolut ontologjik të Zotit dhe njeriut, pamundësinë e bashkimit të tyre nëpërmjet inkarnimit, hyjnizimit apo shkrirjes. Parimi, megjithatë, nuk e ndalon mundësinë e komunikimit midis tyre. Në të vërtetë, ai është i pandashëm prej profecisë, apo komunikimit prej Zotit, drejtuar njeriut, të një urdhërimit, të cilit njeriu shpresohet t'i bindet. Ai as nuk e përjashton mundësinë e komunikimit nëpërmjet intelektit apo intuitës, pasi njeriu vrojton krijesat, mendon për krijimin e tyre dhe konkludon se ato duhet të kenë një krijues, disenjator dhe mbështetës, i Cili meriton që t'i kushtohet vëmendje. Kjo është rruga e të menduarit dhe të arsyetuarit. Në analizën përfundimtare, është ky parim i ndarjes ontike të Zotit dhe botës, që e veçon tevhid-in prej të gjitha teorive që apoteozojnë (hyjnizojnë) njeriun apo humanizojnë Zotin, qoftë tek grekët, romakët, hindutë, budistët, apo të krishterët.

⁴ Sikurse tregojnë ajetet 3:191 dhe 23:116.

⁵ Sikurse përmbajnë ajetet 7:15; 10:5; 13:9; 15:29; 25:2; 32:9; 38:72; 41:10; 54:49; 65:3; 75:4,38; 80:19; 82:7; 87:2-3.

ut, nuk vepron apo ekziston në një mënyrë tjetër, prej asaj që Krijuesi ka urdhëruar për të.⁶ Njeriu është e vetmja krijesë, në të cilën vullneti i Zotit përmbushet jodomosdoshmërisht, por me pëlqimin personal të vetë njeriut. Funkzionet fizike dhe psikike të njeriut janë përbërëse të natyrës dhe si të tilla, ato u binden ligjeve përkatëse domosdoshmërisht njësoj si të gjitha krijesat e tjera. Vetëm funksionet shpirtërore, dhe pikërisht të kuptuarit dhe veprimi moral, dalin jashtë sferës së natyrës së përcaktuar. Ato varen nga subjekti i tyre dhe pasojnë përcaktimin e tij. Aktualizimi i vullnetit hyjnor prej tyre, është i një vlere cilësisht të ndryshme, kundrejt aktualizimit të domosdoshëm prej krijesave të tjera. Përmbushja e domosdoshme zbatohet vetëm për vlerat elementare apo utilitare; përmbushja e padetyruar zbatohet për moralin. Megjithatë, qëllimet morale të Zotit, urdhërimet e Tij drejtuar njeriut, kanë një bazë në botën fizike dhe kështu ekziston një aspekt utilitar për to. Por kjo nuk është ajo, që u jep atyre cilësinë e tyre dalluese, të qenit moral. Është saktësisht aspekti i urdhërimit të të qenit plotësisht në liri, që shoqërohet me mundësinë e të qenit mosrespektues, ai që siguron dinjitetin e veçantë që ne ua atribuojmë çështjeve “morale”.⁷

⁶ Kur'an 17:77; 33:62; 35:43; 48:23; 65:3.

⁷ Çdo veprim që bëhet “prej natyrës” është ipso facto jashtë asaj që meriton shpërblim ose ndëshkim. Shembuj janë frymëmarrja, tretja apo një veprim i bamirësisë apo padrejtësisë i realizuar nën shtrengim. Kjo është plotësisht ndryshe nga vepra e realizuar në liri, me mundësinë e autorit për ta bërë apo për të mos e bërë atë, apo të bërit e disa veprimeve të tjera kundrejt tij.

Aftësia e njeriut dhe adaptueshmëria e natyrës

Përderisa çdo gjë është krijuar me një qëllim, realizimi i këtij qëllimi duhet të jetë i mundshëm në hapësirë dhe kohë.⁸ Përndryshe, nuk ka dalje prej cinizmit. Vetë krijimi dhe proceset e hapësirës dhe kohës, do të humbin kuptimin dhe rëndësinë e tyre. Pa këtë mundësi, teklif-i, apo detyrimi moral, dështon dhe, me rënien e tij, asgjësohet si pikësnyimi e (krijimit të) Zotit, ashtu edhe e (e ushtrimit të) pushtetit të Tij. Realizimi absolut dhe pikërisht *raison d'être* hyjnore e krijimit, duhet të jetë e mundshme në histori; kjo është brenda procesit të kohës, midis krijimit dhe Ditës së Gjykimit. Si subjekt i veprimit moral, njeriu duhet, si rrjedhim, të jetë i aftë për të ndryshuar vetveten, miqtë e tij apo shoqërinë, natyrën apo mjedisin e tij, për të përmbushur modelin hyjnor, apo urdhërimin në vete, si edhe tek ata.⁹ Si një objekt i veprimit moral, njeriu, gjithashtu miqtë e tij dhe mjedisi, duhet të jenë të gjithë të aftë të pranojnë veprimin frytdhënës të njeriut, subjekt. Kjo aftësi është e për-

⁸ Kjo dëshmohet prej ajeteve që flasin për perfeksionimin e krijimit të Zotit (shiko shënimet 4, 5 lart) dhe ato që theksojnë obligimet dhe përgjegjësitë morale të njeriut. Këto të fundit janë të shumta për t'u numëruar.

⁹ Kjo është domethënia e nënkuptuar në ajetet që flasin për dobishmërinë e krijimit të njeriut dhe pikërisht: 13:2; 14:32-33; 16:12,14; 22:36-37,65; 29:61; 31:20,29; 35:13; 38:18; 39:5; 43:13; 45:11-12.

kundërta e aftësisë morale për veprim si subjekt. Pa të, aftësia e njeriut për veprim moral do të jetë e pamundur dhe natyra e qëllimtë e universit do të kolapsohet. Përsëri, nuk do të ketë shpëtim prej cinizmit. Pasi krijimi duhet të ketë një qëllim – dhe ky është një supozim i domosdoshëm, sepse Zoti është Zot dhe vepra e Tij nuk është e pakuptimtë *travail de singe* – krijimi duhet të jetë i adaptueshëm, i transformueshëm, i aftë për të ndryshuar thelbin e vet, strukturën, kushtet dhe marrëdhëniet në mënyrë që të mishërojë, apo konkretizojë, modelin apo qëllimin njerëzor. Kjo është e vërteta e gjithë krijimit, që përfshin natyrën fizike, psikike dhe shpirtërore të njeriut. I tërë krijimi është, e duhet të jetë, i aftë për realizimin e vullnetit apo modelit të Zotit, Absolut në këtë hapësirë dhe në këtë kohë.¹⁰

¹⁰ Siç tregon theksimi i obligimit moral në Kur'an.

Përgjegjësia dhe ndëshkimi

Nëse njeriu qëndron nën detyrimin për të ndryshuar vetveten, shoqërinë e tij dhe ambientin e tij, për të vepruar në përputhje me modelin hyjnor, dhe është i aftë të veprojë kështu, dhe nëse gjithçka që është objekt i veprimit të tij, është e adaptueshme dhe e aftë për të pranuar veprimin e tij dhe për të materializuar qëllimin e tij, atëherë kjo pasohet me domosdoshmërinë se ai është përgjegjës. Obligimi moral është i pamundur pa përgjegjësinë apo llogarinë. Po të mos ishte njeriu përgjegjës dhe po të mos jepte llogari për veprat e tij, cinizmi do të bëhej edhe njëherë i pashmangshëm. Ndëshkimi apo konsumimi i përgjegjësive, është kusht i nevojshëm i obligimit moral, i domosdosë morale. Kjo rrjedh prej vetë natyrës së “karakterik normativ”.¹¹ Është e parëndësishme nëse llogaria ndodh në hapësirë-kohë, apo në fund të saj apo në të dyja, veçse kjo duhet të ndodhë. Bindja ndaj Zotit, që do të thotë të zbatuarit e urdhërimeve të Tij dhe përmbushja e modelit të Tij, është për të arritur fe lah apo sukses, lumturi dhe qetësi. Të mos veprosh kështu, të mos i bindesh Atij, shkakton mbi vete ndëshkim, vuajtje, fatkeqësi dhe agoni dështimi.

¹¹ Ajetet që kanë të bëjnë me Gjykimin Përfundimtar janë të shumta dhe nuk është e nevojshme t'i përmend të gjitha ato; disa shembuj: “A mendon njeriu se do të lihet duke mos u zënë asgjë?” (75:36); “Dhe vetëm detyra jonë është llogaria e tyre.” (88:26, 4:85).

Kapitulli I

Të Drejtat e grave dhe gratë muslimane

Çdo shqyrtues i problemit të të drejtave të grave, që kanë lidhje me besimin islam apo të femrës në Islam, ballafaqohet me një dilemë. Ky gjurmues nuk mund të ndihmohet, por vetëm goditet prej shumëllojshmërisë së madhe së gjendjeve të të drejtave të grave, të zbuluara në shekullin e katërbëdhjetë të historisë islame – prej shekullit të shtatë të shoqërisë nomade dhe tregtare të Gadishullit Arabik prej të cilit lindi ky besim, deri te komunitetet bashkëkohore muslimane në të gjitha anët e botës. Por kjo shumëllojshmëri, nuk buron nga shpërndarja gjeografike. Sado larg të jenë Malajzia apo Indonezia, Pakistani, Lindja e Mesme, Afrika, madje Evropa apo Amerika, forma të ngjashme të shumëllojshmërisë janë evidente midis muslimanëve. Ndryshimet e kohëve të fundit në ligjet shtetërore të disa vendeve muslimane kanë sjellë ndryshime, duke shkaktuar disa variacione racionale në interpretimin e Sheriatit Islamik. Megjithatë, struktura sociale që krijoi Islami, ka mbetur unikisht homogjene, ndonëse muslimanët janë të shpërndarë gjeografikisht nëpër tërë kontinentet e botës.

Si i tillë, është e qartë se çdo shqyrtim i të drejtave të grave mes muslimanëve, duhet pashmangshmërisht të përfshijë, duke mos i ngatërruar, përgjigjet historikisht të shumëllojshme të këtyre popujve ndaj kësaj pyetjeje. Në fakt, çdo shqyrtues, e gjen veten, duke u përballur jo me një, por me katër periudha të ndryshme, para katër për-

gjigjeve të ndryshme. Shqyrtuesi duhet – në mënyrë që shqyrtimi i tij të jetë i rëndësishëm dhe i saktë – t'i njohë të katra këto faza. Së pari, është shoqëria arabe e shekullit të shtatë, në të cilën lindi feja (islame). Faza e dytë është ajo e shekujve të mëhershëm të Islamit, që filloi me zbritjen e Librit të Shenjtë, Kur'anit dhe mësimet e Pejgamberit të tij. Këto ishin bazat për lëvizjen fetare, sociale dhe politike islame, që u shpërndanë në të gjitha drejtimet prej atdheut të tij arab. Së treti, duhet të shqyrtojmë periudhën e tretë të Islamit, prej fundit të atyre ditëve të lavdisë së hershme, prej afërsisht mesit të shekullit të 13-të deri në fund të shekullit të 19-të.¹² Së fundi, është periudha bashkëkohore e ripërtëritjes, prej fundit të shekullit të 19-të deri në ditët tona. Po të mos e njohim prej çfarë trualli lindi Islami, botën në të cilën atij iu desh të bënte udhën e tij si një lëvizje e re, ne nuk mund të kuptojmë apo vlerësojmë kontributin e tij special shenjtëruar apo profetik. Së dyti, po të mos njohim kontributet shenjtëruar (skripturale) dhe profetike, të cilat i udhëhoqën anëtarët e fesë, ne nuk mund të kuptojmë kundërshtimet dhe reagimet e tyre gjatë shekujve të hershëm të Islamit. Por, njohja e këtyre dy fazave të hershme të situatës së grave të atyre kohërave do të japë një kuadër, i cili mund të akuzohet për irelevancë, në qoftë se lihen jashtë zhvillimet e pak më shumë se gjashtë shekujve të fundit të kulturës islame. Si rrjedhim, duhet të trajtohet, faza pasuese, ajo e shekujve të rënies graduale politike dhe sociale, në të cilën shquhet një përgjigje e tretë ndaj çështjes së të drejtave të grave. Shumë ndry-

¹² Kur ndokush flet për periudhat në zhvillimin e udonjë kulture, zakonisht është e vështirë të shënohet ndonjë datë e saktë si pikë kthese. Sidoqoftë, ne mund të shënojmë fillimin e fazës së tretë, pasi përputhet me pushtimet e Botës Muslimane prej fiseve mongole, rreth mesit të shekullit të 13-të (pas Krishtit).

shime janë duke ndodhur sot edhe në të menduarit e muslimanëve, edhe në ligjet e nxjerra prej vendeve, në të cilat muslimanët i përbëjnë shumicën. Nëse paraqesim vetëm përgjigjen ndaj problemit të të drejtave të grave në të kaluarën, do të tregohemi gjithashtu të kufizuar, dhe, si rrjedhim, do të kemi një përafrim të pasaktë ndaj temës.

Ne duhet të marrim parasysh historinë e përgjigjeve të Islamit dhe të muslimanëve ndaj çështjes së të drejtave të grave, duke zbuluar se çfarë, në këto katër periudha, zbatoi apo aprovoi në lidhje me pesë kategoritë e rëndësishme të cilat janë relevelatorë të vlerësimit të një shoqërie ndaj statusit të anëtareve të tij femra. Këto kategori përfshijnë zakone dhe rregulla që kanë të bëjnë me: (1) martesën, (2) divorcin, (3) çështjet civile-politike, (4) çështjet sociale dhe (5) çështjet fetare-adhuroese.

Arabia e Shekullit të Shtatë

Martesa: Ne mund të përftojmë shumë njohuri rreth statusit të grave, nëse shqyrtojmë zakonet dhe ligjet martesore të një kulture, ato të cilat ligjësojnë marrëdhëniet seksuale, lindjet dhe përkrahin organizimet e fafëfisnisë, të cilat iu përshtaten nevojave fetare, politike dhe ekonomike të asaj kulture. Arabët e pjesës më veriore të Gadishullit Arabik, në shekullin e shtatë, ishin në të vërtetë anëtarë të një shoqërie fisnore shkretinore, të cilët shpërndaheshin herë pas here në bashkësi të vogla bujqësore apo tregtare të popullsisë së ngulitur në një vend të caktuar. Megjithatë, këta anëtarë të vendosur të shoqërisë, ruanin shumë zakone dhe mendime të stërgjyshërve dhe fqinjëve të tyre nomadë. Në fakt, arabët e bashkësive të ngulitura në një vend kultivuan mbajtjen e idealeve, mendimeve dhe zakoneve shkretinore. Ne mësojmë se familjet mekase i dërgonin fëmijët e tyre të vegjël për t'u rritur midis anëtarëve të një fisi mirëdashës, me qëllim që atyre t'u mësoheshin pikëpamjet e shkretëtirës.¹³ Në këtë shoqëri arabe të xhahilijetit,¹⁴ praktikohet

¹³ Ibn Ishak, *Sirat Resul Allah*, përkth. A. Gullaume, *The Life of Muhammad* (London: Oxford University Press, 1955), f. 69-73, tregon ngjarjen e prejar-dhjes së rritjes së Muhammedit dhe vitet e tij të hershme të jetës në shkretëtirë.

¹⁴ Ky emër i është dhënë Arabisë para-islame prej Kur'anit dhe muslimanëve. Ky derivon prej rrënjës "xhahil" dhe përgjithësisht mendohet të ketë

shin dy lloje kryesore të martesës. Njëra ishte martesë e bazuar mbi një praktikë tepër të vjetër të arabëve, e cila përcaktonte farefisninë në bazë të vazhdimësisë femërore.¹⁵ Qoftë endogamike (ajo që është midis anëtarëve të të njëjtit fis, apo hayy¹⁶) qoftë ajo ekzogamike (ajo që është midis anëtarëve të dy fiseve të ndryshme hayys) kjo lloj martesë u quajt prej W. Robertson Smith, martesë sadikah.¹⁷ Ky emër rrjedh prej sidak, një dhuratë që i jepej në martesë gruas, në dallim nga dhurata e mehrit, e cila fillimisht jepej si një shpërblim kompensues ndaj prindërve të nuses, apo farefisit të afërm. Martesat sadikah ishin dy llojesh: Njëra prej tyre ishte e llojit të quajtur benna, martesë kjo mjaft e qëndrueshme midis një burri dhe një gruaje, në të cilën gruaja mbetej në familjen e saj. Përderisa ajo mbetej në anën e fisit të saj, nën mbrojtjen dhe mbizotërimin e tij, ajo mbante një pjesë të madhe të fuqisë në marrëdhëniet e saj martesore. Lloji i dytë u quajt martesë mut'ah; këto ishin lidhje të përkohshme, shpesh midis anëtarëve të ndryshëm, madje grupeve armiqësore, në të cilat burri e frekuentonte gruan vetëm vjedhurazi dhe në intervale jo të rregullta kohe.

kuptimin "injurancë" – që është mosnjohje e Islamit. Sidoqoftë, studiues të tjerë pohojnë se kuptimi i tij parësor ishte "mungesë qytetërimi", "egërsi", e kundërta e *hilm* (arsyeshmëri morale), më saktë, sesa e kundërta e *'ilm* (njohuri). Shiko Reynold A. Nicholson, *A Literary History of the Arabs* (Cambridge: The University Press, 1969, botimi i parë. 1907), f.30 dhe Ignaz Goldziher *Muhammedanische Studien*, Pjesa I, f.225.

¹⁵ Shiko W. Robertson Smith, *Kinship and Marriage in Early Arabia*, (Boston: Beacon Press, botimi i parë, 1903), f. 28ff, për një shqyrtim të argumenteve për mendimin se marrëdhëniet e hershme farefisnore femërore mbizotëronin në Arabinë e hershme.

¹⁶ Një term arab, që tregon një grup të lokalizuar të afërmish brenda fisit, që mbajnë një emër të përbashkët grupi dhe shpesh, megjithëse jo gjithmonë, marrëdhënie farefisnore të afërta gjaku. Fjala në kuptimin e drejtpërdrejtë do të thotë "jetë" apo "jetesë".

¹⁷ Smith, f.94.

Në të dyja këto martesë, marrëveshja bëhej midis çiftit pjesëmarrës, pa nevojën apo referimin e dëshmitarëve prej cilësdo familje. Ato ishin martesë, që mund të prisheshin prej cilësdo palë dhe ishin përgjithësisht të bashkëvendosura, për një periudhë kohe, që përcaktohej në fillim të tyre. Fëmijët, në të dyja llojet e martesës sadikah, mbeteshin trashëgimtarë dhe të varur prej fisit të gruas apo havy. Prej shekullit të shtatë, kjo formë farefisnie vinte duke u bërë gjithmonë e më e rrallë.

Kategoria e dytë kryesore e martesës ishte ajo në të cilën dominimi dhe farefisnia kalonte mbi anën mashkullore të lidhjes, martesë ba'al apo martesë e dominimit.¹⁸ Në këtë lloj përfshiheshin: (1) ato të kryera me zënie rob të një gruaje përmes luftës, dhe (2) ato të kontraktuara me marrëveshje me familjen e gruas, në të cilën mehr-i apo çmimi i prikës, i paguhej babait apo kujdestarit të nuses, si shpërblim për marrjen e saj nga familja prindërore për të jetuar me familjen e burrit dhe sepse fëmijët e saj do të ishin nën kontrollin dhe varësinë e plotë të grupit të afërm të babait të tyre. Këto martesë ishin pak a shumë një lloj i qëndrueshëm i marrëdhënieve të legalizuara me një kontratë, jo midis dy palëve të përfshira, por midis dhëndrit të ardhshëm dhe babait apo kujdestarit të nuses. Në këto martesë të dominimit, gruaja zotërohej si një plaçkë e kapur rob apo e blerë nga burri dhe në pozitë jo të mirë se një skllave. Miratimi i saj nuk ishte i nevojshëm dhe vetëm meshkujt bënë marrëveshje apo kontratë. Të miturit paraqiteshin për martesë nga prindërit e tyre dhe nuk ekzistonin kufizime mbi shpërdorimet që mund të sillte kjo praktikë. Për më tepër, burrat kishin të drejtën për të mos e kufizuar poligaminë, një zakon, i cili ishte përhapur gjerësisht me

¹⁸ Prej fjalës "zotëri" apo "zotërues". Smith, f.92.

kohë, në Bizant, Persi, Siri, gjithashtu edhe Arabi. Femrat, të cilat kishin fatin e keq të ziheshin robëresha në luftë, shpesh ishin të privuara madje prej dinjitetit të martesës. Në vend të kësaj, ato mbaheshin si konkubina (gra pa kurorë), një praktikë poshtëruese kjo, të cilën shoqëria e asokohshme në të gjitha anët e Lindjes së Mesme, nuk e dënonte, madje as nuk e kundërshtonte.

Divorci: Në martesat paraislame sadikah, të mbështetura mbi farefisninë femërore, qoftë të formës benna apo mut'ah, gruaja kishte të drejtën për të nxitur prishjen e martesës së saj. Në fakt, sikurse e kemi vënë në pah tashmë, martesat mut'ah nuk konceptohej si diçka tjetër, përveçse një marrëdhënie e përkohshme. Kjo, si rrjedhim, parashikonte një rregullim të pasigurt social, në të cilin gruaja dhe fëmijët, pa dyshim, shpesh ndienin pasiguritë e një familjeje me një prind. Në të gjitha martesat e dominimit mashkullor, burri kishte fuqi të pakufizuar për të nxitur divorcin. Natyra e plaçkës së kapur, apo blerë, e këtyre marrëdhënieve martesore, i jepte burrit fuqi të plotë mbi gruan, madje edhe pas divorcit. Ai nuk ishte i detyruar prej zakonisht për të siguruar ndonjë kompensim për jetesën e ardhshme të gruas së tij të mëparshme dhe ai mund, madje, ta pengonte atë të rimartohej.

Çështjet civile-politike: Në martesën sadikah gruaja nuk bëhej e varur nga burri i saj, por mbetej, ashtu si vajzat e pamartuara, në zotërimin dhe tutelën e anëtarëve të fisit të vet, i cili e mbronte dhe e siguronte atë dhe pasardhësit e saj, dhe ndonjëherë madje edhe burrin, duke e adoptuar këtë. Në martesën ba'al të Arabisë fisnore, gratë ishin zotërimet të burrave të tyre. Si rrjedhim, pavarësisht se në cilin zakon martesor përfshihej, apo nëse gruaja ishte ende e pamartuar, ajo nuk mund të ushtronte fuqi të madhe si një individ në një shoqëri

mashkull-drejtuese. Në bashkësitë e ngulitura në një vend të caktuar, më të përparuara, të tilla si Meka, gruaja mund të zotëronte pasurinë e vet¹⁹, por në pjesën më të madhe, ajo ishte plotësisht e varur prej anëtarëve meshkuj të bashkësisë. Madje, në fiset ku mbetjet e shoqërisë së farefisnisë femërore ishin të dukshme, ajo nuk mund të trashëgonte – trashëgimia caktohej për anën mashkullore të familjes. Nëse ajo mbahej skllave, si konkubinë e pronarit të saj, si e zënë robëreshë në luftë, apo edhe si e blerë, ajo nuk kishte shpresë, madje edhe fëmijët e saj meshkuj, nuk ishin të aftë, të trashëgonin babain e tyre. Nuk ekzistonte një formë qeverisjeje formale në këtë shoqëri në thelb nomade; megjithatë kreu i zgjedhur i fisit ishte gjithmonë një mashkull. Gratë luanin një rol të vogël në jetën politike të fisit. Dy mbretëresha të Arabisë Veriore, të përmendura në mbishkrimet e Tiglath-Pileser-it të III, janë sigurisht raste të veçanta, ndoshta mbetje e influencës së formave të vjetra të farefisnisë femërore.

Çështjet sociale: Pozita sociale e grave në Arabinë e shekullit të shtatë, gjithashtu edhe në vendet në të cilat muslimanët e rinj u shtrinë duke vërshuar nga Gadishulli, ishte natyrisht e pafavorshme. Megjithëse poetët xahilë lavdëronin bukurinë dhe virtytet e të dashurave të tyre dhe jepnin vlerësime të zjarra të bëmave kalorësiake dhe mbrojtjes burrërore të grave, ne arrijmë të ndiejmë se më shumë se barazia gjinore, ajo ishte një marrëdhënie e dominimit të të fortit mbi të dobëtin, një çështje e ngritjes në fuqi e nderit dhe trimërisë mashkullore, duke e mbizotëruar botën femërore. Ka shumë poezi të

¹⁹ Ne kemi shembullin e Hadixhes, gruas së parë të Muhammedit a.s., e cila ishte një e ve e pasur kur ai u martua me të, dhe filloi duke e ndihmuar atë në drejtimin e çështjeve të saj financiare.

hershme që flasin për zënien rob të grave,²⁰ apo paraqesin varësinë e grave ndaj burrave dhe nënshkrimin e pambrojtur të tyre, qoftë ndaj baballarëve të tyre, të afërmeve të tyre, burrave të tyre, apo kapësve të tyre rob.²¹ Madje fyerja ndaj një gruaje, sikurse në tregimin e ‘Amr ibn Kulthum-it, përshkruhet si një fyerje jo ndaj vetë gruas, por ndaj statutit të saj në lidhje me meshkujt e familjes së vet – si bijë e babait të saj, mbesë e xhaxhait të saj, grua e burrit të saj dhe nënë e djemve të saj.²² Ndonëse gratë ishin zakonisht të kufizuara me detyrat e përgatitjes së ushqimit, përgatitjes dhe riparimit të rrobave dhe tendave, ato ndonjëherë bëheshin poete²³ dhe shërbenin në luftërat fisnore si këngëtare apo luftëtare.

Banorët e disa pjesëve të Gadishullit Arabik praktikonin zakonet e mbytjes së foshnjave femra. Qoftë për arsye të varfërisë së skajshme, qoftë për atë të një dëshire të fuqishme për nderin e fisit – i cili mund të dëmtohej seriozisht prej ndonjë kundërvajtjeje seksuale mbi pjesën e anëtarëve femra të tij – apo për flijim ndaj zotave, apo si rezultat i mospranimit themelor të vajzave në një shoqëri, ku luftërat e përhershme zhduknin në masë popullsinë mashkullore, dhe i bënin femrat, në aspekt të detyrave riprodhuese, mbajtëse-fëmijësh, më pak të përshtatshme ndaj nevojave fisnore të ngutshme – ne zbulojmë se disa prej këtyre njerëzve, veçanërisht dy fise të

²⁰ Nicholson, f.88.

²¹ Po aty, f. 91-92, 95.

²² Një tregim i marrë prej Abu el Faraxh el Isfahani, *Kitab al Aghani*, IX, 182, dhe i treguar tek Nicholson, f. 109-110. Ky është tregimi i ‘Amr ibn Kulthum-it, një prej poetëve të *Mu‘alakat*, një përmbledhje prej shtatë odash para-islame, të cilat ka mundësi të jenë grumbulluar në periudhën Umejjehe (përpara viteve 750, pas Krishtit).

²³ Shih Nicholson, f. 126-127.

Arabisë para-islame, (për të gjitha këto arsye), shpesh i varrosnin foshnjat e tyre femra të gjalla.

Çështjet fetare-adhuruese: Është e vështirë të krijosh një përfytyrim të pozitës fetare të grave të Arabisë, në pjesën më të hershme të shekullit të shtatë, pasi atje nuk ndiqej një besim. Ekzistonin pasues të gjurmëve të ndryshme të politeizmit, monolatriës dhe monoteizmit embrional, që ndeshesh midis arabëve të asaj kohe. Së dyti, ekzistonin bashkësi çifutësh, të krishterësh dhe zoroastrianësh, që banonin në Gadishull, si edhe në zonat arabe të Sirisë së Madhe dhe në vendet e kontrolluara prej Perandorisë Persiane dhe Perandorisë Bizantine. Më në fund, ekzistonin hanifsë, monoteistë të devotshëm, të shpallur prej Kur'anit si besimtarë në fenë e vërtetë të Ibrahimit.²⁴ Këta pararendës të muslimanëve ishin individë të izoluar, të cilët nuk e kishin pranuar idolatrinë. Ne kemi dëshmi konkrete, vërtet të pakta, të rolit të grave në jetën fetare të Arabisë Veriore, në shekullin e shtatë. Sidoqoftë, ne dimë se gratë, me raste, luajtën rolin e priftëreshave dhe të profetizueseve midis arabëve para-islamë.²⁵ Luftërat Riddeh (apostazi-heqje dorë nga besimi) që pasuan pas vdekjes së Muhammedit (s.a.v.s.)^{*}, u kryen kundër ndjekësve të profetëve të ndryshëm krahnorë, një prej të cilëve ishte grua. Por këto ishin rrethana të izoluar dhe nuk e mohojnë rregullin e përgjithshëm të supremacisë mashkullore.

²⁴ Për një përshkrim më të plotë të *hanifs*, shih Nicholson, f. 149-150.

²⁵ Shih Ibn Ishak, f. 66-68, për tregimin e profetizueses femër dhe Abd el Mutalib, gjyshin e Pejgamberit.

^{*} Ka kuptimin "paqja qoftë mbi të" dhe thuhet prej muslimanëve, në shenjë respekti dhe dashurie, për Pejgamberin e tyre sa herë që përmendet emri i tij.

Periudha e hershme e Islamit

Martesa: Edhe para kristalizimit të besimit islam në shekullin e shtatë, ndryshimet në grupet e afërta fisnore dhe në zakonet martesore të Arabisë ishin evidente. Lidhjet farefisnore të vjetra amënore ishin bërë më të dobëta dhe më pak të dendura. Martesat, që përfshinin dominimin dhe farefisninë mashkullore ishin duke u bërë rregull. Edhe martesat mu'ah, megjithëse fillimisht, (ishin) një lloj bashkimi i cili i jepte gruas një rol të rëndësishëm – së paku për arsye se ajo gëzonte mbështetjen dhe mbrojtjen e fisit të saj – tani ishin përkeqësuar në një mënyrë, që i inkurajonte meshkujt të shpërdoronin privilegjet seksuale që përfshiheshin në martesa të tilla të përkohshme. Për më tepër, ekzistenca e të dy sistemeve, amënore dhe atërore të zakoneve të vijimësisë familjare dhe trashëgimisë, kishin shkaktuar një sistem kaotik të interpretimeve të ndryshme. Ekzistonte nevoja për reformë.

Islami e solli këtë reformë. Me qëllim që të lartësonte vëllazërimin e të gjithë njerëzve, Islami mësoi dhe theksoi rëndësinë e familjes, apo të familjes së zgjeruar, si vatër të solidaritetit, në vend të fisit, i cili kishte qenë deri në atë kohë, një forcë e tillë ndarëse në strukturën sociale njerëzore. Në të vërtetë, ishin ushtritë fisnore, që ishin kundërshtarët më të hershëm të Islamit, në përpjekjet e tij për të bashkuar popujt arabë dhe joarabë

nën një flamur të vetëm fetar. Ekzistonte një dëshirë për të zëvendësuar marrëveshjen e re të vëllazërisë universale fetare, me vargonjtë e brendshëm fisnorë. Grave, si edhe të gjithë burrave, iu siguruan të drejtat e tyre, nëpërmjet kufizimeve dhe rekomandimeve në Kur'an, në shembullin e Pejgamberit Muhammed (s.a.v.s.) dhe në kristalizimin e Ligjit Islamik (Sheriatit), që përfundoi në shekullin e dytë të lëvizjes. Islami specifikoi se gruaja duhej të ishte një subjekt, më shumë, se një objekt në kontratën e martesës. Kjo kontratë duhej të ishte e ligjshme, marrëveshje e shkruar midis dy njerëzve, e cila bënte të nevojshëm propozimin e njërës palë ('ixhab), pëlqimin (kabal) e së dytës, dhe dëshmitarët.²⁶ Dy pjesëmarrësit ishin plotësisht të rëndësishëm në këtë kontratë, kadiu, apo zyrtari, ishte vetëm një regjistruar. Islami specifikoi gjithashtu se nuk duhet të ketë shtrëngim nga ana e farefisit. Nëse shtrëngohej, gruaja kishte të drejtë t'i drejtohej trupit gjykues për ta rregulluar (çështjen)²⁷. Gruaja mund t'i diktonte kushtet e marrëveshjes martesore në kontratë, si edhe kushtet e divorcit. Prikat, njëra në fillim dhe tjetra në rast të divorcit apo zgjidhjes, duhet të shkruheshin dhe të ishin në përmbajtje (të kontratës). Prika apo mehr-i, siç quhej ai në kohërat islame, i jepej gruas, jo familjes së saj, apo babait të saj. (4:4).²⁸ Mar-

²⁶ Asaf A. A. Fyzee, *Outlines of Muhammadan Law*, (London: Oxford University Press, 1955, botimi i parë. 1949), f. 74.

²⁷ Kur një vajzë e sapomartuar, iu ankua Pejgamberit a.s., se i ati i saj, e kishte zgjedhur burrin e saj pa e konsultuar atë, ai menjëherë i dha asaj lejen për ta anuluar martesën, por ajo iu përgjigj: "Unë nuk kam kundërshtim personal ndaj burrit tim dhe e pranoj atë, por unë dua të bëhet e ditur se një baba nuk ka të drejtë që t'i imponojë një burrë bijës së tij, pa pëlqimin e saj. Ky është një hadith i cituar prej Seid Ramadan, *Three Major Problems confronting the World of Islam*, (Geneva: Islamik Center, 1961), f.10.

²⁸ Referimet kur'anore në tekst, janë në raport me botimin Abdullah Jusuf 'Ali, *The Holy Qur'an*, (Washington, D.C.: The American International Prin-

tesat e përkohshme u mohuan kategorikisht, me përjashtim të sektit shi'ah, madje edhe atje ato rregulloheshin me një kontratë të shkruar dhe rregulla të ngjashme.²⁹ Konkubinazhi (martesa e paligjshme) u ndalua, qoftë me gra të lira, qoftë me skllave. (24:33). Poligamia, e cila kishte qenë sunduese në të gjitha vendet e kësaj periudhe dhe praktikohej pa u kritikuar, u kufizua prej shpalljes së mëposhtme kur'anore:

“Martohuni me ato gra që ju pëlqejnë; me dy, tri e me katër. E nëse i frikësoheni padrejtësisë (ndaj tyre), atëherë vetëm me një...Ky (përkufizim) është më afër që të mos gaboni.” (4:3)

Në shumë raste, juristët muslimanë e kanë konsideruar fjalinë mbi domosdoshmërinë e trajtimit të secilës grua drejtësisht (kiket parasysh drejtësia fizike, si edhe paanësia në dashuri, sëmundje dhe respekt) për ta ndaluar praktikisht poligaminë.

Divorci: Risitë e Islamit, për sa i përket divorcit, zbulonin jo pak lartësimin e statusit, të cilin religjioni i ri e solli për gratë. Kur'ani, veçanërisht, kërkoi të drejta të barabarta për gratë dhe burrat në divorc.³⁰ Është edhe një fragment tjetër në Kur'an, i cili nënkupton barazi të pjesëmarrjes në procedurën gjyqësore:

“Nëse ndonjë grua i frikësohet largimit ose ftohjes së burrit të vet ndaj saj, atëherë nuk gabojnë po qe se bëjnë mes vete ndonjë mbarim.” (4:128)

Gruaja e divorcuar ka të drejtën për t'u mirëmbajtur “në një shkallë të arsyeshme” (2:241); dhe nëse divorco-

ting Co, 1946, botimi i parë. 1934). Shih gjithashtu *Fyqye*, Kap. III, F. 147-148.

²⁹ *Fyqye*, f. 99-101.

³⁰ “...Edhe atyre (grave) u takon e drejta sikurse edhe përgjegjësia ...” (2:228)

het përpara se të kontaktojë, gruas i duhet bërë një zgjidhje e përshtatshme. (2:236-237).

Sipas Ligjit Islamik ekzistojnë tri forma të zgjidhjes së martesës: (1) me vdekjen e njërit bashkëshort, (2) me veprim të një apo dy palëve dhe (3) me proces gjyqësor. Divorci prej burrit apo talak, kufizohet në Kur'an, me insistimin e periudhës së pritjes së tre muajve të njëpasnjëshëm, kohë gjatë së cilës duhen bërë të gjitha përpjekjet për pajtim (2:228). Talak-al-Tawfid apo "divorci i deleguar", është një lloj i ngjashëm divorci me deklaratë, por nxitet prej gruas, ndaj së cilës burri ka deleguar të drejtat e tij të divorcit. Një lloj tjetër divorci, me veprim të një apo të dy palëve, quhet khul'.³¹ Kjo zë fill prej gruas dhe pranohet prej burrit për një rrethanë të caktuar, e cila zakonisht përfshin shpërblimin e një pjese, apo të të gjithë mehr-it, apo prikës. Lloji tjetër, i quajtur mubara'ah, është divorc i miratuar i dyanshëm, ku nuk bëhen këmbime (të hollash). Divorci përmes procesit gjyqësor mund të marrë një prej dy formave. Njëra quhet li'an, nëse gjyqi miraton divorcin për shkak të tradhtisë bashkëshortore, nga ana e cilitdo prej bashkëshortëve.³²

Tjetra quhet faskh (prej rrënjës që do të thotë "anuloj") apo tafrik ("ndarje") ku kadiu apo gjykatësi anulon një martesë mbi kërkesën e një gruaje, e cila ka disa shkaqe të duhura për divorc, si: jomirëmbajtja, fyerja, braktisja, sëmundja ngjitëse, impotenca dhe raste të tjera në ngjajshme. Divorci faskh ndeshet në thënie të tilla të

³¹ Precedenti për këtë gjendet në Kur'an 2:229.

³² Precedenti për divorcin *li'an* gjendet në Kur'an 24:6-9. Shih gjithashtu Muhammed ibn Idris el Shafi'i, *Risale*, përkthyer prej Mexhid Khadduri, *Islamic Jurisprudence* (Baltimore: Johns Hopkins Press, 1961), Kap.VII, f. 147-148.

Profetit (s.a.v.s.), si: “Nëse një grua dëmtohet në një martesë, le ta prishë atë.”³³

Çështjet civile-politike: Kur’ani solli edhe shumë risi për gjendjen civile dhe politike të grave. Ajo u bë një qenie ligjore, e cila mund ta zotëronte dhe ta drejtonte vetë pasurinë. Pasuria që kishte i mbetej asaj, madje edhe kur martohej. Asaj i është dhënë e drejta prej Kur’anit, për të siguruar jetesën dhe për të pasur të ardhura si një individ i pavarur (4:32). Ajo u përfshi në kushtet e trashëgimisë kur’anore dhe kishte fuqi complete mbi pjesën e saj si grua, motër, nënë, bijë e të ndjerit. Asaj, veçanërisht, i paracaktohet në Kur’an gjysma e hises së mashkullit (4:11); por kur ne kuptojmë se, në ndryshim nga shoqëria perëndimore, burri i saj, babai i saj, vëllai i saj apo pjesëtarë të tjerë meshkuj të farefisit të afërm, mbahen ligjërisht përgjegjës për mbajtjen e saj, ne mund të kuptojmë domosdoshmërinë – si edhe drejtësinë – e një kushti të tillë.³⁴ Ndërsa përpara Islamit, një burrë, gjatë bërjes së testamentit, mund t’i mohonte ndonjë prej farefisit të vet mundësinë e trashëgimisë prej tij, Islami bëri një planifikim të përcaktuar dhe të drejtë të trashëgimisë së detyrueshme për të gjithë muslimanët, si femra ashtu edhe meshkuj (4:7). Islami siguroi që një skllave që lind fëmijën e pronarit, jo vetëm fiton lirinë e saj – ndonjëherë drejtpërsëdrejti, ndonjëherë pas vdekjes së pronarit, por gjithashtu ligjërimin e fëmijëve të saj dhe të drejtën e tyre për të trashëguar në mënyrë të barabartë, si ata që lindin prej një gruaje të lirë.³⁵

³³ Prej një hadithi të Buhariut, cituar prej *Fyqee*, f.143.

³⁴ Shih Kur’anin 4:34 për deklaratën se burrat janë përgjegjës për mirëmbajtjen e grave.

³⁵ Joseph Schacht, *An Introduction to Islamic Law* (Oxford: Clarendon Press, 1964), f.127-29.

Gratë luanin një rol të rëndësishëm në shekujt e hershëm të Islamit, madje duke arrirë pushtet në çështjet shoqërore. Aishja, një prej grave të Pejgamberit Muhammed (s.a.v.s.) është një rast i tillë. Ajo, jo vetëm ishte tepër aktive në çrregullimet politike që pasuan vrasjen e halifit të tretë Osman, por në Betejën e Famshme të Devesë, më 665, ajo inkurajoi dhe shoqëroi ushtrinë kundërshtarë të Aliut, prej shpinës së një deveje, në krye të sulmit. Ekziston gjithashtu një ngjarje e njohur, rreth një gruaje, e cila bëri një diskutim të zjarrtë me halifin Omer, për zvogëlimin dhe kufizimin e prikës. Pasi ajo u ngrit në xhami dhe paraqiti pikëpamjet e veta, halifi u përkul për ta përshëndetur zonjën me admirim dhe shprehu miratimin e tij për vlefshmërinë e argumentimit të saj.³⁶

Çështjet sociale: Me goditjen e Islamit ndaj fiseve dhe zhvendosjen e tyre jashtë mjedisit shkretinor, lindën mendime të reja sociale dhe kulturore në lidhje me gratë. Kur'ani insistoi mbi barazinë e gjinive dhe vrulli i hershëm islam për arsimim solli shumë dobi për gratë në shekujt e hershëm. Gratë u bënë poetë, shkrimtare dhe udhëheqëse në fusha të ndryshme. Sukajaneh (vdiq 735 e.r.), bija e Husejn ibn 'Aliut, ishte drejtuese e modës, bukurisë dhe letërsisë, sallonet dhe mbrëmjet argëtuese intelektuale të së cilës, ishin të njohura në tërë botën muslimane të asaj kohe. Rabi'ah el 'Adaijjah, në shekullin e dytë të Islamit, ishte një nga poeteshat më të famshme sufiste. Rregullat sufiste i pranonin gratë, të cilat kohë pas kohe bëheshin udhëheqëse të këtyre bashkësive fetare. Këto gra të Islamit të hershëm, nuk ishin të

³⁶ Halid M. Halid, *Min Hina Nabda'*, përkthyer prej Ismail R. El Faruki, *Our Beginning in Wisdom* (Washington, D.C.: American Council of Learned Societies 1953), f. 113.

mbuluara me perçe. Ato i gëzoheshin Islamit për të qenë zotëruese, dhe atyre kurrë nuk iu urdhërua ta jetonin jetën të veçuara apo të izoluara. Prej fragmentit që pason, del se Kur'ani urdhëron, si për burrat ashtu edhe për gratë, të njëjtin sens të modestisë.

“Thuaju besimtarëve të ndalin shikimet, të ruajnë pjesët e turpshme të trupit të tyre se kjo është më pastër për ta. All-llahu është i njohur hollësisht për atë që bëjnë ata. Thuaju edhe besimtareve të ndalin shikimet e tyre, të ruajnë pjesët e turpshme të trupit të tyre, të mos zbulojnë stolitë e tyre përveç atyre që janë të dukshme...” (24:30-31)

Shprehja arabe “il-la ma dhahar”, e përdorur në këtë fragment: “përveç atyre që janë të dukshme...”, lë të nënkuptohet rekomandimi i një përshtatjeje me zakonet mbizotëruese të një krahine apo periudhe kohe, dhe nuk thotë asgjë rreth domosdoshmërisë së perçes, për shamtë gjithëmbështjellëse që lënë vetëm duart të zbuluara, apo për zakonet ndrydhës të purdahut (“perde” apo “mburojë”), që i ndan gratë plotësisht prej një bote mashkull-orientuese. Vrasja e foshnjave femra u ndalua me fjalë të ashpra prej pejgamberit Muhammed (s.a.v.s.) si edhe prej Kur'anit. Kur'ani i konsideron si foshnjat femra, ashtu edhe meshkuj si dhuratë prej Zotit, për t'i gëzuar dhe ushqyer deri kur të arrijnë moshën e pjekurisë (81:8-9); 16:58-59).

Çështjet fetare-adhuruere: Islami solli shumë ndryshime në statusin e grave. Në të vërtetë, një autoritet i njohur i ligjit islamik, ka shkruar se: “Ndoshta reformat më të rëndësishme ligjore, të zbatuara për herë të parë prej Islamit, u atribuohen të drejtave të grave.”³⁷ Ndoshta asgjë nuk ishte më përcaktuese në pozitën e saj

³⁷ *Fyqee*, f. 403.

të re, sesa shpalljet kur'anore që i garantonin asaj barazi me burrat në jetën fetare. Të gjitha obligimet, që ishin detyrë për burrat, gjithashtu ishin detyrë edhe për femrat. Obligimet e haxhit, zekat-it (lëmosha ligjore), agjërimi, lutja etj., të gjitha duhet të kryheshin prej të dyve, në mënyrë të njëjtë. Gratë, gjithashtu sipas Kur'anit, janë absolutisht të barabarta në Ditën e Gjykimit:

“Unë nuk ia humb mundin asnjërit prej jush, mashkull qoftë apo femër. Ju jeni njëri nga tjetri...” (3:195)

“Kush bën ndonjë nga punët e mira, qoftë mashkull ose femër, duke qenë besimtar, të tillët hyjnë në xhenet dhe nuk u bëhet kurrfarë padrejtësi”. (4:124)

Në fenë islame nuk ekziston koncepti i fajësisë së mëkatit fillestar mbi gratë. Larg prej idesë, se djalli e tundoi Evën, në rolin e saj si gruaja e parë, Kur'ani e vendos fajësinë për mosbindje në Kopshtin e Edenit, si mbi Adamin ashtu edhe mbi gruan e tij. (7:20-25; 20:121). Ata të dy u penduan dhe kërkuan falje. Gruaja është gjithashtu nëna e të gjithë burrave dhe roli i saj nuk përmban konotacione përbuzëse. Gjithashtu, historia e krijimit në Kur'an, sipas së cilës Zoti krijoi njeriun e parë dhe e çiftëzoi këtë njeri, nuk e ka përcaktuar (atë) si mashkull, dhe në lidhje me këtë t'i jepte atij ndoshta rëndësi të dorës së parë. Në të vërtetë, për arsye të kërkesave gramatikore (nafs është një fjalë e gjinisë femërore në arabisht, siç është fjala *wahidah* që do të thotë “një njeri”), personi i parë i krijuar është konsideruar si i gjinisë femërore. Në kundërshtim me këtë fakt, përkthimet anglisht, të ndikuara prej historisë së Testamentit të Vjetër, bëjnë transferimin tek mashkullorja kur përkthejnë fragmentin përkatës prej Kur'anit (4:1).

Në përputhje me zakonin para-islam, gratë mund të përfshiheshin në lutjen fetare dhe ato shkonin rregullisht

në xhami në kohën e Profetit.³⁸ Natyra e veçantë e lutjeve të përbashkëta të formës islame, me shumë shtrirje përmbys dhe rënie në gjunjë bëri atë, që burrat të formojnë radhët e tyre përpara dhe gratë të formojnë të tyre, në anën e prapme të dhomës të faljes. Çdokush, që e njih lutjen islame, mund të kuptojë se kjo nuk nënkuptohet si një tregues i padrejtësisë.

³⁸ Muhammed el Gazali, *Min Huna Na'lam*, përkthyer prej Ismail R. El Faruki, *Our Beginning in Wisdom* (Washington, D.C.: American Council of Learned Societies 1953), f.113.

Shekujt e rënies (1250-1900)

Periudha tjetër, që ne do të shqyrtojmë, është ajo që pason pushtimet mongole dhe vazhdon deri në shekullin e vonshëm të 19-të. Kjo periudhë e gjatë, në të cilën pasuan fatkeqësitë politike dhe fizike, që shoqëruan lëvizjet fisnore të nomadëve të ashpër prej Lindjes, është periudha në të cilën figura e rolit të gruas në shoqërinë islame filloi të keqësohet.

Martesa: Kjo ishte periudha në të cilën grave iu hoqën gradualisht të drejtat, që Kur'ani, Sunneh-ti i Pejgamberit Muhammed (s.a.v.s.)³⁹ dhe juristët e hershëm muslimanë, të cilët i interpretuan këto dy burime parësore të ligjit islamik, i kishin siguruar asaj. Megjithëse martesa parakuptohej të ishte një kontratë midis dy personave pjesëmarrës, gjatë kësaj periudhe rënieje, jo vetëm të të drejtave të grave, por edhe të veçorive politike, sociale dhe ekonomike, prindërit dhe kujdestarët u bënë përcaktuesit dhe bërësit e marrëveshjeve martesore. Megjithëse ende ruhej një e drejtë ligjore për të miratuar apo mos pranuar, pjesa më e madhe e vajzave e ndienin atë detyrë

³⁹ “Shembulli” i Pejgamberit është shënuar në përmbledhje mjaft të gjera të literaturës së hadith-it, që regjistrojnë thëniet dhe veprat që i atribuohen Muhammedit (s.a.v.s.) prej muslimanëve të shekujve të hershëm të Islamit dhe të verifikuar me kujdes prej mbledhësve në mënyrë të plotë dhe të vërtetuarra isnad, lidhjet zinxhir të transmetuesve apo tregimtarëve të thënieve të ndryshme, prej kohës së Pejgamberit, deri në kohën e regjistrimit të tyre prej “tradicionalistëve”, apo mjeshtrëve të hadith-it.

të tyre bijore për t'u martuar ashtu siç vendosnin të afërmit e tyre. Madje, fëmijët e vegjël i martonin me njëritjetrin, martesë që kryheshin kur çifti të arrinte pubertetin. Dhe megjithëse Ligji Islamik siguronte që çdo fëmijë i martuar mund të refuzonte përpara natës së parë, (nëse dëshironte njëri prej pjesëmarrësve), kjo bëhej rrallë në këtë periudhë dhe mund t'i trazonte shumë raportet e një vajze të re pa përkrahje me të afërmit e saj. Megjithëse jepej e drejta prej Ligjit Islamik për të përfshirë në kontratën martesore kushtet mbrojtëse për veten kundrejt poligamisë dhe divorcit të padëshiruar, të drejta të tilla jo gjithmonë pretendoheshin prej grave të pashkolluara, siç ishin ato, dhe të pavetëdijshme për këto ligje të Sheriat-it që ishin në mbrojtje të tyre. Poligamia dhe konkubinazhi i pakontrolluar lulëzoi veçanërisht midis të pasurve, në kundërshtim me legjislacionin e përpiktë të Kur'anit.

Divorci: Megjithëse ekzistonin ligje, që u siguronin grave mënyra për të bërë një divorc nën rrethana të arsyeshme, u bë zakon që vetëm meshkujt të ushtronin të drejtat e tyre në lidhje me këtë. Talak-u apo divorci i kërkuar u bë forma pothuaj përjashtuese e divorcit dhe ai abuzohej në mënyra të ndryshme. Megjithëse ky njoftim duhej të bëhej në periudhën tuhr ("të pastërtisë" – jo gjatë periudhës së zakoneve), apo në formën tjetër, në tri periudha të njëpasnjëshme të tuhr-it, gratë ndonjëherë divorcoheshin prej burrave, të cilët nuk iu përmbaheshin këtyre kushteve. Megjithëse periudha e pritjes së tre muajve ('iddeh) ishte e domosdoshme përpara se divorci të bëhej përfundimtar, burrat ndonjëherë e injoronin këtë rast për pajtim dhe ndërprisnin të gjitha lidhjet me gratë e tyre menjëherë dhe pa paralajmërim. Me një mohim të trefishtë: "Unë të divorcoj, unë të divorcoj, unë

të divorcoj!” në një shpërthim të zemërimit mashkullor, gruaja ndahej përfundimisht prej burrit të saj.⁴⁰

Çështjet civile-politike: Krahas nënshtrimit të grave ndaj burrave të tyre apo farefisit mashkullor, e marrim me mend se në këtë periudhë shihet një përparim i vogël në ngritjen civile dhe politike të grave. Ndërsa gratë bëheshin fizikisht, ekonomikisht dhe socialisht më të varura, niveli mesatar i arsimimit të vajzave, i cili ishte ngjitur lart gjatë shekujve të parë të Islamit, ra gradualisht poshtë e më poshtë. Dhe kjo, sigurisht, kishte gjithmonë e më tepër pasoja të pafavorshme mbi rolin që gratë luanin në jetë. Faktikisht, u bë e pazakontë, që ajo të kërkonte të drejtat e saj të ligjshme, qoftë ato në lidhje me trashëgiminë, përdorimin e pasurisë së saj, apo përmbushjen e detyrave që ajo kishte si anëtare e rritur e bashkësisë.

Çështjet sociale: Degradimi i shumë grave muslimane të kësaj periudhe ka qenë famëkeqi në rolin e tyre social. Të gjithë kemi njohuri për konkubinazhin dhe poligaminë e shfrenuar, si edhe për robëreshat e mbuluara të haremit. Pavarësisht nga fakti që konkubinazhi ishte i ndaluar, që poligamia ishte e kufizuar dhe e shkurajuar dhe se muslimanët e hershëm nuk i falnin zakonet e tilla si haremi, purdahu dhe perçja, këto praktika, që nxirrnin në pah rolin e nënshtruar të gruas në jetë, lidheshin me Islamin dhe kulturën islame prej shumë muslimanëve si edhe prej jomuslimanëve, të cilët nuk merrnin mundimin për të njohur faktet rreth fesë, të cilëve u jepeshin informacione çorientuese, apo të cilët njihnin vetëm këtë periudhë të historisë islame. Megjithëse shoqëria nuk iu kthye praktikës së tmerrshme para-islame të

⁴⁰ Shih Fyzye, f. 130-131, për “Disapproved Forms” të *talak*-ut.

varrosjes së foshnjave femra, lindja e një vajze në një familje konsiderohej një fatkeqësi për t'u pikëlluar, lindja e një djali një bekim për t'u kremtuar. Dhe s'është për t'u habitur! Në të shumtën e reasteve një qytetar i dorës së ulët, pa një arsim të mjaftueshëm, nuk e përgatiste të bijën veçse për rolin e shërbëtores së njerëzve të shtëpisë. Roli i saj si grua apo si nënë përmbushej në mënyrë të pakënaqshme, sepse ajo nuk arsimohej më shumë sesa për t'i përmbushur nevojat fizike më të thjeshta të fëmijëve dhe të burrit të saj. Gradualisht, u bë praktikë që gratë të mos kishin funksion në jetë përtej rrethit familjar të drejtpërdrejtë të shtëpisë. Megjithëse Islami, duke kuptuar nevojën njerëzore për kujdesin amënor, u ka dhënë grave të drejta më të fuqishme kujdestarie mbi fëmijët sesa baballarëve të tyre,⁴¹ këto të drejta u lanë gradualisht pa u deklaruar, ndërsa kujdestaria, përveçse në rastet e veçanta, kur ndërhynin gjyqet fetare për të anuluar zakonin, i jepej automatikisht anës së familjes së burrit.

Çështjet fetare-adhuese: Megjithëse Zoti në Kur'an⁴² i ka vënë theks të rëndësishëm barazisë së gjinive dhe në periudhën e hershme të Islamit mbizotëronte kjo frymë, shekujt e mëvonshëm sollën ndryshime (kthim mbrapa) të statusit të grave në çështjet fetare, ashtu si edhe në çështjet e tjera. Ndërsa gratë luanin një rol gjithnjë e më pak, të rëndësishëm në familje dhe jetën e bashkësisë, ato gjithashtu luanin rol gjithnjë e më të vogël në jetën fetare të bashkësisë. U bë zakon që gratë t'u shmangeshin xhamive kongregacionale për lutjet e tyre dhe të mbeteshin në shtëpi, duke e veçuar veten në këtë mënyrë nga jeta shpirtërore, edukuese dhe komuni-

⁴¹ Po aty, f. 172-74.

⁴² Çdo musliman beson se Kur'ani nuk është krijim i Muhammedit a.s., por fjalë e Zotit, që i ka zbritur fjalë për fjalë Pejgamberit të Tij Muhammed.

tare, e cila në shekujt e hershëm ishte fokusuar në xhami. Në të vërtetë, një shkrimtar egjiptian ka vlerësuar se 90% e grave të mbuluara me perçe të Egjiptit, jo vetëm që nuk shkonin në xhami për t'u falur, por ato nuk faleshin fare, apo nuk i dinin detyrat e tjera të Islamit, përveç emrave të tyre.⁴³

Çfarë shkoi gabim? Çfarë ndodhi që gruaja u bë të turpërohej prej gjinisë së vet, që e bëri atë të tërhiqej drejt një pozicioni dobësie dhe servilizmi ndaj meshkujve, në këta shekujt e vonshëm të Islamit?

Shumë shpjegime janë të mundshme. Ndoshta asnjëri prej tyre nuk është përjashtimisht përgjegjës. Ne tashmë kemi përmendur shqetësimet politike që shoqëruan lëvizjet fisnore në Azinë Qendrore, që u derdhën mbi tokat islame. Përmbysjet politike, siç ishin pushtimet shkatërruese të turqve dhe mongolëve shkaktuan një tronditje me pasoja, me shtrirje të gjerë në kulturë. Dhe ishte në të vërtetë kjo tronditje, që e detyroi kulturën drejt periudhës së konservatorizmit, e cila bëhej gjithnjë e më tepër e vrazhdë, pasi kjo kulturë përpiqej të ruante ekuilibrin e vet nën ndikimin e influencave të reja nga jashtë. Feudalizmi mund të ketë qenë shkaku i dytë për keqësimin e të drejtave të grave. Pasi problemet e sigurimit u rritën, pasi uniteti fillestar i Ummet-it apo bashkësisë islame u shprish, pasi pasuria u përqendrua gradualisht në duart e një numri gjithnjë e më të vogël njerëzish, shoqëria islame u krodh në një periudhë feudaliste, prej së cilës në disa vende ajo nuk ka mundur të shpëtojë as deri në ditët e sotme. Një shoqëri feudale, jo vetëm përfiton nga fshatarët, por për shkak të nevojës për një furnizim të rregullt të luftëtarëve prej sundimtarëve mendjengushtë, për shkak të ligjit të xhunglës, i cili

⁴³ El Gazali, f. 111.

e inkurajon feudalizmin dhe për shkak të nevojës rezultante për mbrojtje, gruaja u bë gradualisht një pengesë në shoqëri, e cila mund të kontribuonte pak dhe ishte gjithmonë në nevojë për mbrojtje. Shpjegimi i tretë i ndryshimit të të drejtave, që Islami kishte arritur me vështirësi për gratë, kishte të bënte me ndryshimin që ndodhi kur shoqëria fisnore lëvizi drejt një mjedisi të huaj, apo urban. Ndërsa njerëzit e fisit jetonin midis të afërmeve apo miqve të njohur, ekzistonin pak rreziqe për ruajtjen e veçorisë së fisit, për format e tij të zakonshme të farefisnisë dhe për kontrollin e anëtarëve të tij. Por, kur këta popuj fisnorë dhe fshatarë lëvizën drejt vendeve të reja dhe zonave urbane, ky kontroll u rrezikua dhe shoqëria filloi instinktivisht mbrojtjen e grave të veta me kujdes tepër të madh.⁴⁴ Kjo është periudha kur muslimanët morën zakonet persiane dhe bizantine të mbulimit me perçe të fytyrës dhe haremin. Gratë u detyruan gradualisht drejt një jete gjithmonë e më të izoluar dhe të nënshtruar. Shpjegimi i katërt është se, pas dobësimit të fuqisë fillestare të lëvizjes islame, zakonet dhe praktikat themelore të krahinave, ku Islami kishte sjellë mesazhin e tij, filluan të rimbrojnë vetveten në kundërshtim me besimet dhe parimet e mësimëve kur'anore. Për shembull, midis disa fiseve berbere të Afrikës së Veriut, martesat në vijim të zakonit berber para-islam, është ende një formë e blerjes, ku burri i paguan mehrin apo pajën babait të nuses dhe e kërkonte atë përsëri pasi gruaja ndahet. Në kundërshtim të prerë me islamin (4:7), grave berbere ndonjëherë u mohoheshin edhe të drejtat e tyre të trashëgimisë, sepse gjyqet zyrtare zbatonin, duke treguar fund e krye injorancë, një ligj lokal të zakonshëm, në

⁴⁴ Germain Tillion, *Le harem et les cousins*, sipas citimit të David C. Gordon, *Women of Algeria: An Essay on change* (Cambridge, Massachusetts: Harvard U. Press, 1968), f.6-9.

vend të Sheriatit.⁴⁵ Pavarësisht se cili nga shkaqe, apo shkaqe të tjera të ndërthurura, sollën një ndryshim të pafavorshëm të përparësisë islame në lidhje me statusin e gruas, ne e dimë se rreth fundit të shekullit të 19-të, gjendja e saj ishte në një nevojë vajtuese për reformë.

⁴⁵ Për mospërputhjet midis Sheriatit dhe ligjit lokal të zakonshëm në vendet islame , shih N.J. Coulson, *A History of Islamic Law*, Vol. II of *Islamic Surveys* (Edinburgh: The University Press, 1964), f.135-138.

Periudha e reformës (1900-1970)

Në fund të shekullit të 19-të filloi periudha e reformës. Kjo erdhi pjesërisht për shkak të influencave prej Evropës dhe Amerikës, ku ndikimet e periudhës së iluminizmit, si edhe Revolucioni Industrial, me nevojën e tij për përfshirjen e grave në fuqinë puntore, kishte sjellë mendime revolucionare në të menduarit rreth statusit të grave, edhe pse jo gjithmonë me rezultate konkrete.⁴⁶ Kjo erdhi, gjithashtu, për shkak të një zgjimi brenda botës muslimane. Reformat filluan në vende të ndryshme, duke përkrahur një vështrim të ri të të drejtave të grave. Shkrimtari dhe aktivisti i mirënjohur Xhemal el Din el Afgani⁴⁷ dhe studenti i tij Muhammed 'Abduhu,⁴⁸ përfshinë reformat për trajtimin e grave në lëvizjet e tyre.

⁴⁶ *Vindication of the Rights of Women* e Mary Wollstonecraft është shkruar më 1792, *The Subjection of Women* e John Stuart Mill, më 1867. Më 1848, një lëvizje feministe e organizuar, mbajti një kongres në Seneca Falls, New York, me kujdesjen e Elizabeth Cady Stanton dhe Lucretia Mott.

⁴⁷ I lindur në Afganistan, el Afgani (1839-97), jetoi në Indinë Britanike, Mekë, dhe Kostandinopojë përpara se të bëhej udhëheqës i lëvizjeve reformatore në Egjipt. Ai besonte se gratë kanë cilësi natyrore të barabarta me burrat.

⁴⁸ Muhammed 'Abduhu (1849-1905) e mbështeti reformën e tij, në kthimin drejt parimeve themelore të Islamit. Ai argumentoi arsimimin e grave dhe insistoi që përmirësimi i gjendjes së grave ishte një hap i domosdoshëm drejt reformave sociale të shoqërisë islame.

Kasim Amin⁴⁹ ishte një tjetër udhëheqës aktiv në lëvizjen për emancipimin e grave, të vështruar brenda kontekstit islam. Megjithëse disa vende (në mënyrë të veçantë Turqia, nën Qemal Ataturkun) u drejtuan të gjenin frymëzimin e tyre në burimet joislame, shumica e reformave të botës islame, filluan të lëvizin përsëri drejt trashëgimisë së saj, për të rizbuluar doktrinën dhe parimet themelore, të cilat ishin përvijuar në Kur'an në shekullin e 7-të dhe për t'i riinterpretuar në dritën e situatave të reja të shekullit të 20-të. Kur'ani, në fund të fundit, nuk mëton të shkojë përtej vendosjes së parimeve, të cilat, përmes ndihmës së kijas-it (interpretimi analogjik), njohjes së literaturës së hadithit (ky është shembulli i Pejgamberit dhe i shokëve të tij), ixhma'-së (mendimi i përgjithshëm i bashkësisë) dhe ixhtihad-it (interpretimi i pavarur i juristëve të parimeve themelore) – duhet të zgjerohen brenda kornizave të ligjit, që të mund t'u përgjigjen të gjitha problemeve të muslimanëve, në çfarëdo pjese të botës që ata jetojnë. Pjesa më e madhe e këtyre reformave, synoi ndryshimin përmes një riinterpretimi të burimeve origjinale të Sheriatit, sesa krijimin fare të ri të bazuar mbi trashëgimitë e huaja kulturore. U formuan shumë organizata të grave në Pakistan dhe në Lindjen e Mesme, të cilat së bashku me përpjekjet e udhëheqësve të veçantë, ndihmuan për të sjellë ndryshime anë e mbanë në botën muslimane.

Martesa: Askund këto reforma nuk kishin qenë më të dukshme, sesa në reformat martesore. Poligamia ishte vënë përsëri nën kontroll, ashtu si kërkoi Pejgamberi Muhammed (s.a.v.s.) dhe All-llahu i Lartësuar në Kur'an të veprimeve në shekullin e 7-të. Sot ajo (poligamia) është

⁴⁹ Dishepull i Muhammed 'Abduhusë, Kasim Amin (1865-1908) jetoi dhe punoi në Egjipt. Ai shkroi *The Emancipation of Women and The New Woman*.

përjashtim i rrallë. Shumë shtete e kanë vendosur atë nën rregullimin gjyqësor dhe në disa vende ajo u ndalua plotësisht,⁵⁰ për arsye se kushti kur'anor i trajtimit absolutisht të barabartë e bën martesën poligamike realisht të pamundshme. Martesat e fëmijëve, janë braktisur realisht në vendet muslimane. Dhe martesat pa miratim janë luftuar prej ligjeve të reja, të cilat përforcuan parimet origjinale islame për barazi.

Divorci: Sa për divorcin, një grua ka tani, në pothuaj çdo vend musliman, aftësinë për të bërë një divorc, nëse ajo ka arsye të logjikshme. Për më tepër, pothuaj në të gjitha vendet arabe janë lënë pas dore divorci talak (refuzimi) pa gjykuar, apo iddeh (periudha e pritjes). Në Tunizi, në fakt, çdo divorc duhet të rregullohet me proces gjyqësor të trupit gjykues.⁵¹ Në Pakistan divorci nuk është i vlefshëm deri 90 ditë, pasi të njoftohet Presidenti i Këshillit të Unionit përkatës, me qëllim që të marrë masa për të gjykuar.⁵² Dhe në Singapor, divorci nuk mund të pranohet pa pëlqimin e dyanshëm, përveçse përmes gjyqit të Sheriatit, pasi të jenë bërë përpjekjet për pajtim.⁵³

⁵⁰ Shiko *The Tunisian Code of Personal Status (Machallat al Ahwal al Shakhsiyah)*, përkthyer dhe ribotuar në *The Middle East Journal*, XI, 1957, Libri I, paragrafi 18.

⁵¹ *The Tunisian Code of Personal Status*, Libri II, paragrafi 30.

⁵² Sh. Shaukat Mahmood, *Muslim Family Laws Ordinance*, 1961 (Lahore, W. Pakistan: Pakistan Law Times Publications, 1968, botimi i parë 1962), f.27.

⁵³ Vendimi i organeve lokale muslimane të Singaporit, përmendur prej J. N. D. Anderson, "The Eclipse of the Patriarchal Family in Contemporary Islamic Law," *Family Law in Asia and Africa* ed. J. N. D. Anderson (New York: Frederick A. Praeger, 1968, botimi i parë, 1967), f. 228. Provinca tjetër e Malajzisë, Selangor, nuk e lejon talak-un pa aprovimin e *kadi*-ut dhe pajtimin e gruas me rregullat e tij, në lidhje me martesën dhe divorcin, më 1962. Në vendimin e organeve muslimane të Singaporit, 1957, divorci mund të regjistrohet vetëm nëpërmjet *kadi*-ut dhe pasi ai është siguruar se burri dhe

Çështjet civile-politike: Në pjesën më të madhe të vendeve muslimane, grave u është njohur vota.⁵⁴ E drejta e gruas për të zotëruar dhe menaxhuar pasurinë e vet pas martesës, si edhe përpara, u rikonfirmua prej ligjeve bashkëkohore.⁵⁵ Jo vetëm si individ, por si anëtare e organizatave të grave, gruaja muslimane është duke i rritur përpjekjet e saj për të përmirësuar gjendjen sociale dhe politike në atdheun e vet. Organizatat e grave për shërbime sociale dhe për bashkëpunim me qeveritë në hartimin e ligjeve të punës dhe legjislacionin social, kanë qenë aktive në shumë vende. Degëzimet e (shoqatës së) Grave të Gjysmëhënës së Kuqe (ekuivalenti i Kryqit të Kuq) punojnë për t'i ndihmuar të gjithë në kohërat e katastrofës dhe nevojës kombëtare. Në revolucionet për liri, qoftë në Algjeri, Egjipt apo Pakistan, gratë u shquan dhe u respektuan për kontributin e tyre për çështjet kombëtare.

Çështjet sociale: Megjithëse reformuesit e parë të botës muslimane ishin meshkuj, në fillim të shekullit të 20-të, ekzistonin gjithashtu shembuj të pjesëmarrjes aktive të grave. Revistat e grave dhe një numër grash shkrimtare filluan të shfaqen në vende të ndryshme. Niveli i arsimit të grave u përmirësua dhe ndjekja e të gjitha shkollave (universitare) të arsimit prej tyre u bë gjithnjë e më tepër (diçka) e zakonshme. Qeveria e Arabisë Saudi-

gruaja kanë dhënë pëlqimin (Ahmed Ibrahim, *Islamic Law in Malaya* (Singapore: Malaysian Sociological Research Institute, Ltd., 1965), f. 207.

⁵⁴ Në Turqi gratë kanë votuar prej vitit 1930; në Siri dhe Indonezi, prej 1949; në Liban, prej 1952; në Egjipt dhe Pakistan, 1956; në Tunizi, 1957; Malajzi, 1959; në Algjeri, 1962; në Irak, 1967. Franca iu dha grave të drejtën e votës vetëm pas Luftës së Dytë Botërore, dhe deri këtë ditë gratë e Zvicrës nuk votojnë.

⁵⁵ The Tunisian Code of Personal Status, Libri I, Paragrafi 24, thotë se burri nuk është kujdestar (roje) i pasurisë së gruas.

te ishte nga të fundit që ndërmoi hapa drejt arsimimit të grave.⁵⁶ Pasi numri i vajzave të përfshira në proceset arsimore u rrit në mënyrë dramatike,⁵⁷ perspektiva të reja u shpalosën për to. Ekzistojnë tani gra që janë doktoresha, gjyqtare, artiste dhe mësuese dhe të tjera, që marrin pjesë në botën e biznesit. Haremi, purdahu dhe perçja u zhdukën prej shoqërive qytetare. Ato nuk ishin më kurrë pjesë e rëndësishme e jetës rurale fshatare.

Çështjet fetare-adhuruese: Ishte i paktë progresi i riintegritimit të grave të botës muslimane, në jetën fetare të komunitetit, përveç komuniteteve të reja të imigrantëve të Kanadasë dhe të Shteteve të Bashkuara të Amerikës.

Patë përparime të shumta në fusha të tjera, por gratë muslimane, në përgjithësi, ende mbetën pas burrave në statusin dhe mundësitë e tyre. Sikurse në pjesët e tjera të botës, përfshirë shoqëritë “më të përparuara” të Evropës dhe Amerikës, prapambetja në arsimimin e vajzave është një prej faktorëve më të rëndësishëm të kësaj mospërputhjeje.⁵⁸ Në botën muslimane përqindjet e grave, që

⁵⁶ Kjo ndodhi në nivelin fillor më 1960. Që nga ajo kohë, arsimi u bë i hapur për vajzat, prej nivelit të edukimit parashkollor (kopshtet e fëmijëve) deri në nivelin universitar, megjithëse në fusha të kufizuara.

⁵⁷ Numri i vajzave në shkollat e Egjiptit, midis viteve 1921-1922 dhe 1949-1950 u rrit mbi 20 %. (Nelja Izzeddin, *The Arab World Past, Present and Future* (Chicago: Henry Regnery Company, 1953), f. 307. Në Irak, gjatë të njëjtës periudhë, numri i vajzave të regjistruara në shkolla u rrit prej 160 në mbi 44 000 (Po aty, f.308).

⁵⁸ Më poshtë janë dhënë përqindjet e regjistrimeve të përgjithshme në bazë të gjinisë në gjashtë vende muslimane. Këto statistika janë marrë prej *Access of Women to Education*, The Fifteenth International Conference on Public Education, Konferenca e Pesëmbëdhjetë Internacionale mbi Arsimin Publik e mbledhur prej UNESCO dhe IBE. (Geneva: International Bureau of Education, 1952), Publikimi Nr. 141.

kanë marrë arsim të mjaftueshëm, janë më pak të favorshme dhe, si rrjedhim, situata e gruas muslimane është më e pasigurt. Pavarësisht nga urdhri i Pejgamberit Muhammed, për arsimimin e çdo femre, sikurse edhe të çdo mashkulli,⁵⁹ më pak se sa gjysma e grave të reja në vendet muslimane, kanë një arsimim mbi edukimin fillestar. Derisa kjo mungesë të mund të plotësohet, aftësia dhe përgatitja për të qenë e pavarur do të dobësohet për gruan muslimane, këto të drejta dhe privilegje të garantuara për të prej Islamit nuk do të përmbushen kurrë dhe fakti i ekzistencës së tyre madje nuk do të kuptohet.

Islami i ngriti gratë prej pozitës së “një plaçke” në martesë, në atë të partnereve të barabarta. Në çështjen e divorcit, gruaja u bë, nga një sositëse plotësisht e pafuqishme,

Shkollat Fillore (f.17)	Djemtë	Vajzat
Egjipt	64.76	35.24
Irak	75.31	24.69
Jordani	74.29	25.21
Persi	75.18	24.82
Siri	72.11	27.89
Turqi	62.47	37.52
Shkollat e mesme (f.21)		
Irak	77.49	22.51
Jordani	82.05	17.95
Persi	78.53	21.65
Siri	75.21	24.29
Turqi	63.27	36.73
Arsimi i lartë		
Egjipt	93.55	6.45
Irak	83.42	16.58
Jordani		
Persi	97.27	2.73
Siri	81.27	18.73
Turqi	81.16	18.84

⁵⁹ “Arsimimi është detyrë e shenjtë e çdo muslimani dhe muslimaneje.” Ky është një *hadith* i cituar prej Muhammed Marmaduke Pickthall, *The Cultural Side of Islam* (Lahore, Pakistan: Sh. Muhammed Ashraf, 1969, botim i parë, 1961), f. 142.

një subjekt që mund të ndërmerre procedurën gjyqësore të divorcit dhe të kërkonte të drejtat e saj të prikës dhe trashëgimisë. Prej një pozite të një mosqenieje ligjore, ajo u bë një personalitet ligjor në kuptimin e plotë të fjalës, e aftë për të mbajtur pronën, për të gëzuar të drejtën e duhur të trashëgimit të pasurisë së familjes dhe burrit të saj. Nga ana sociale, me kërkesën e Islamit për arsimimin e barabartë të saj si edhe të çdo mashkulli, ajo u ngrit në pozitën e ndikimit dhe shërbimit social dhe kulturor. Madje, në praktikën dhe detyrat fetare-adhuresë, kërkohej dhe shpresohej që gruaja të luante një rol të barabartë me atë të burrit, aq sa e lejojnë karakteristikat e saj të veçanta fizike dhe detyrat amënore. Pozita e saj në Islamin e hershëm ishte me të vërtetë shembullore, pozitë që duhet të studiohet dhe njihet prej çdo gruaje, si edhe çdo liberacionisti të shekullit të 20-të – në Amerikë si edhe në botën muslimane. Gruaja muslimane, nëse ajo është e vendosur në parimet e fesë së saj, mund t'i mbajë leksione për barazinë perëndimorë, ndërsa pasardhësit e saj në Lindje duhet të mësojnë sërisht rolin e kërkuar të tyre prej fesë islame. Orientalistët dhe orientalët e zellshëm për modernizim duhet t'u japin fund përpjekjeve për ta bërë me faj Islamin, një faj që meriton të bie mbi injorancën e besimit të vet atyre dhe mbi rënien politike dhe sociale, të cilën popujt e tyre e lejuan në të kaluarën.

Kapitulli II

Traditat islame dhe lëvizja feministe: konfrontim apo bashkëveprim?

Kudo që jetojnë, në Lindjen e Mesme apo në Afrikë, në Azinë Qendrore, në Pakistan, në Azinë Juglindore, apo në Evropë dhe Amerikë, gratë muslimane priren ta vlersojnë lëvizjen feministe paksa me shqetësim. Megjithëse ekzistojnë disa tipare të kauzës feministe, të cilat ne si muslimanë do të dëshironim t'i përkrahim, tipare të tjera shkaktojnë zhgënjimin dhe madje kundërshtimin tonë. Si rrjedhim, nuk ekziston një përgjigje e thjeshtë apo e saktë, ndaj çështjes së bashkëpunimit apo të konkurrencës së ardhshme, të cilën lëvizja feministe mund ta hasë në një mjedis islam.

E megjithatë, ekzistojnë një numër traditash sociale, psikologjike dhe ekonomike, të cilat drejtojnë të menduarit e shumë muslimanëve dhe të cilat, ndikojnë veçanërisht, në statusin dhe rolin e gruas në shoqërinë islame. Të kuptuarit e këtyre mund të na ndihmojë të kuptojmë problemet, që kanë të bëjnë me statusin dhe rolin e meshkujve dhe të femrave dhe me mënyrën si duhet të reagojmë ndaj lëvizjeve, të cilat synojnë të përmirësojnë situatën e grave, në çdo vend ku jetojnë muslimanët.

Sistemi familjar: Një prej traditave islame, e cila do të ndikonte në mënyrën, me të cilën gratë muslimane do të reagonin ndaj ideve të lëvizjes feministe, është mbrojtja në kulturën islame e një sistemi të zgjeruar familjar,

më mirë se sa e një sistemi familjar bërthamë. Disa familje muslimane janë “residencialisht të zgjeruara” – që do të thotë, anëtarët e tyre jetojnë bashkërisht, me tri apo katër gjenerata të farefisit (gjyshërit, prindërit, xhaxhallarët, hallat dhe pasardhësit e tyre), në një ndërtesë të vetme apo kompleks të bashkuar. Madje, edhe kur kjo mënyrë e banimit të familjes së zgjeruar nuk është e mundur apo nuk zbatohet, lidhjet familjare, duke u shtrirë përtej njësisë bërthamë, janë në mënyrë të dukshme lidhje të forta psikologjike, sociale, ekonomike dhe madje edhe politike. Përkrahjet dhe përgjegjësitë reciproke, që veprojnë në këto grupe tepër të gjera të një gjaku, nuk konsiderohen vetëm të dëshirueshme, por ato, sipas ligjit islam, shkaktojnë obligime të anëtarët e shoqërisë. Vetë Kur’ani i Shenjtë nxit solidaritetin e familjes së zgjeruar; përveç kësaj, ai përcakton me hollësi shtrirjen e përgjegjësive të tilla dhe përmban përmasat urdhëruese për trashëgiminë, përkrahjen dhe ndërvarësitë e tjera të afërta, brenda familjes së zgjeruar.⁶⁰

Traditat tona islame, porositin edhe ato një pjesëmarrje shumë më të fuqishme të familjes në kontraktimin dhe ruajtjen e martesave. Ndërsa pjesa më e madhe e feministëve perëndimorë do ta nënçmonin pjesëmarrjen e familjes, apo martesat e rregulluara (në bazë të marrëveshjeve paraprake), si një influencë negative, për shkak të kufizimit të dukshëm të lirisë dhe përgjegjësisë individuale, ne si muslimanë do të duhet të argumentojmë, se pjesëmarrja e tillë është dobiprurëse edhe për individët, edhe për grupet brenda shoqërisë. Kjo jo vetëm i siguron martesat, që bazohen mbi parime më të shëndosha se ato që bazohen në magjepsjen fizike dhe tërheqjen seksuale, por edhe masat e tjera të ruajtjes së

⁶⁰ Për shembull, shih Kur’anin 2:177; 4:7, 176; 8:41; 16:90; 17:26; 24:22.

vazhdimësisë së suksesshme bashkëshortore. Anëtarët e familjes janë shoqëri e shumëllojshme si edhe burim i gatshëm i këshillës dhe mirëdashjes për të sapomartuarit, derisa ata të përshtatin mënyrën e sjelljes ndaj njëritjetrit. Një bashkëshort, nuk mund të jetë i lirë të ndjekë një drejtim ekscentrik në dëm të bashkëshortit (tjetër), mbasi kjo sjellje do të ngjallte kundërshtimin e grupit më të gjerë. Për këtë arsye, grindjet nuk arrijnë kurrë ta prishin lidhjen martesore, sa kohë që anëtarët e tjerë të rritur të familjes ndërmjetësojnë dhe sigurojnë burime alternative të shoqërimit dhe japin këshilla për zgjidhjen e mosmarrëveshjeve. Problemet e papajtueshmërisë midis brezave (të prindërve dhe të fëmijëve), bëhen edhe ato më të lehta, ndërsa klubet e të vetmuarve dhe byrotë e takimeve, do të jenë mbështetje të panevojshme për bashkëveprim social. Në familjen e zgjeruar, fëmijët e prindërve që janë në marrëdhënie pune nuk ndihen të pambrojtur, të papërkujdesur, apo pa dashuri dhe shoqërim të mjaftueshëm, sepse shtëpia e familjes së zgjeruar nuk është kurrë e zbrazët. Si rrjedhim, nuk ekziston ndjenja e fajit, të cilin prindërit e punësuar, shpesh e ndiejnë në një organizim të ngushtë familjar. Tragjedia, madje divorci, nuk janë aq ligështuese ndaj të rriturve apo fëmijëve të tjerë, përderisa njësisia më e madhe sociale i përthith anëtarët e mbetur me lehtësi shumë më të madhe, se një organizëm i ngushtë familjar.

Largimi nga bashkëlidhja, të cilën familja e gëzonte dikur në shoqërinë perëndimore, fillimi i llojeve familjare alternative, zakonisht më të vogla dhe rritja e individualizmit, e përkrahur apo e praktikuar nga shumë feministë, nuk pajtohen me këto zakone dhe tradita islame të rrënjosura thellë. Nëse lëvizja feministe, në botën muslimane, vendos të përkrahë modelet familjare perëndimore,

kjo, natyrisht, duhet dhe do të kundërshtohet fuqimisht nga gratë muslimane dhe prej shoqërisë islame në tërësi.

Individualizmi dhe organizimi më i gjerë: Përkrahja tradicionale e organizimit të familjes së zgjeruar dhe të ndërlidhur fuqimisht është e bashkëlidhur me tradita të tjera islame, të cilat duken se bien në kundërshtim me prirjet e kohës së fundit dhe të ideologjisë feministe. Islami dhe gratë muslimane në tërësi, përkrahin plotësimin e synimeve dhe interesave individuale, të cilat i përshkatan mirëqenies së grupit më të gjerë dhe anëtarëve të tij. Duke mos i marrë synimet e individit si supreme, Islami ngulit tek pasuesit, ndjenjën e vendit, të tij apo të saj, brenda familjes dhe të përgjegjësisë së tyre, ndaj këtij grupi. Kjo, nuk perceptohet apo përjetohet prej muslimanëve si shtypje e individit. Tradita të tjera, të cilat do të shqyrtohen më vonë, i garantojnë atij apo asaj, personalitet ligjor. Si rrjedhim, lëvizja feministe nuk do të mbështetet prej grave muslimane, si një qëllim që synohet pa përfillur marrëdhëniet e femrës ndaj anëtarëve të tjerë të familjes së saj. Gruaja muslimane i konsideron synimet e saj si të nevojshme për një balancim, madje në vartësi, me ato të grupit familjar. Individualizmi i pafrenueshëm i përjetuar në jetën bashkëkohore, i cili i trajton synimet e individit të veçuara prej faktorëve të tjerë, apo si krejtësisht supreme, shkon kundër një angazhimi të thellë islam, drejt varësisë së ndërsjellë sociale.

Diferencimi i rolit të sekseve: Tradita e tretë islame, që ndikon në të ardhmen e çdo lëvizjeje feministe në një ambient islam, është përcaktimi i një diferencimi të roleve dhe përgjegjësisë të mashkullit dhe të femrës në shoqëri. Feminizmi, siç paraqitet në shoqërinë perëndimore, përgjithësisht e ka mohuar çdo diferencim të tillë dhe ka kërkuar një lëvizje drejt një shoqërie unisek-

suale, me qëllim që të arrihen të drejta të barabarta për gratë. Me “shoqëri uniseksuale”, unë nënkuptoj një shoqëri, në të cilën parapëlqehet dhe respektohet një formë e vetme e roleve dhe e punëve, prej të dy gjinive dhe (ajo formë) synohet prej të gjithë anëtarëve të shoqërisë, pa varësisht prej gjinisë dhe dallimeve të moshës. Në rastin e lëvizjes feministe perëndimore, synimet e parapëlqyera janë përmbushur tradicionalisht prej anëtarëve meshkuj të shoqërisë. Rolit të mbështetjes financiare të sigurimit të jetesës, të suksesit në karrierë, dhe të marrjes së vendimit, i është kushtuar një respekt dhe kujdes jashtëzakonisht i madh, por jo edhe rolit që ka të bëjë me çështjet shtëpiake, me përkujdesjen e fëmijëve, me rifreskimin estetik dhe psikologjik, me marrëdhëniet e ndërsjella sociale; këto detyra janë zhvleftësuar apo madje përçmuar. Edhe burrat edhe gratë, janë ngjeshur në një kallëp të vetëm, i cili është ndoshta më kufizues, më i ashpër dhe më shtrëngues, sesa forma që dikur paracaktonte burrat në një rol dhe gratë në një rol tjetër.

Kjo është një damkë e re e shovinizmit mashkullor, me të cilin traditat islame nuk mund të pajtohen. Islami, në vend të kësaj, pohon se të dy llojet e roleve, meritojnë të ndiqen dhe të respektohen barazisht dhe se, kur shoqërohen me drejtësinë e kërkuar prej fesë, një ndarje e punës sipas gjinive është përgjithësisht e dobishme ndaj të gjithë anëtarëve të shoqërisë.

Kjo mund të konsiderohet prej feministes si hapje e derës drejt diskriminimit, por ne, si muslimanë, i konsiderojmë traditat islame si të pozicionuara qartësisht dhe përcaktueshmërisht për përkrahjen e drejtësisë mashkull-femër. Në Kur'an, nuk është bërë kurrfarë dallimi midis gjinive, në lidhje me Zotin. “Nuk ka dyshim se për muslimanët dhe muslimanet, besimtarët e besimtare, adhuruesit e adhurueset, të singertit e të singertat, durimtarët

e durimtare, të përvuajturit e të përvuajturat, sadakadhënësit e sadakadhënëset, agjëruesit e agjërueset, ruajtësit e nderit e ruajtëset e nderit, shumë përmendësit e All-llahut e shumë përmendëset e All-llahut, All-llahu ka përgatitur falje (mëkatesh) dhe shpërblim të madh.” (33:35). “Kush bën veprë të mirë, qoftë mashkull ose femër, e duke qenë besimtar, Ne Do t’i japim atij një jetë të mirë (në këtë botë) e (në botën tjetër) do t’u japim shpërblimin më të mirë për veprat e tyre.” (16:97).⁶¹

Ky diferencim i rolit apo funksionit bëhet vetëm në lidhje me njëri-tjetrin dhe shoqërinë. Të drejtat dhe përgjegjësitë e një gruaje janë të barabarta me të burrit, por ato nuk janë domosdo identike me të tyret. Barazia dhe identiteti janë dy gjëra të ndryshme; traditat islame pohojnë: e para është e dëshirueshme, e dyta jo. Si rrjedhim, burrat dhe gratë duhet të plotësojnë njëri-tjetrin, në një organizim multi-funksional, më mirë sesa të konkurrojnë njëri-tjetrin, në një shoqëri uni-funksionale.

Barazia e kërkuar prej traditave islame, megjithatë, duhet të shihet në kontekstin e saj më të gjerë, në mënyrë që ajo të kuptohet siç duhet. Duke qenë se muslimanët e quajnë, të natyrshëm dhe të dëshirueshëm diferencimin e roleve të gjinive në shumicën e rasteve përgjegjësitë ekonomike, të anëtarëve meshkuj dhe femra ndryshojnë për të siguruar një ekuilibrim të ndryshimeve fizike midis burrave dhe grave dhe të përgjegjësive më të mëdha që gratë kanë në veprimtarinë riprodhuese dhe të rritjes së fëmijëve, aq të domosdoshme për mbarëvajtjen e shoqërisë. Që të mbrosh, si rrjedhim, se burrat e familjes janë përgjegjës për sigurimin ekonomik të grave, apo se gratë nuk janë përgjegjëse në mënyrë të barabartë, kjo nuk është dislokim apo mohim i drejtësisë gjinore. Kjo

⁶¹ Shih, gjithashtu, Kur’anin 2:195; 4:124, 32; 9:71-72.

është një detyrë për t'u përmbushur prej burrave, si kompensim për përgjegjësitë e tjera, që kanë gratë sipas afësive të tyre të veçanta. Gjithashtu, përqindja e ndryshme e trashëgimisë për meshkujt dhe femrat⁶², e cila aq shpesh citohet si një shembull i diskriminimit të grave, nuk duhet parë si një urdhër i veçuar. Ai s'është veçse një pjesë e sistemit të gjithanshëm, në të cilin gratë nuk mbajnë përgjegjësi ligjore për të mbajtur anëtarët e tjerë të familjes, por në të cilën, burrat detyrohen prej ligjit, si edhe prej zakonisht, për të mbajtur (me ushqim, veshje, etj.) të gjitha të afërmet e tyre femra.

A do të thotë kjo, se traditat islame, domosdoshmërisht, paracaktojnë ruajtjen e status quo-së në shoqëritë islame që ekzistojnë sot? Përgjigja është e qartë: "Jo". Shumë muslimanë të mençur – burra dhe gra – do të pajtoheshin, se shoqëritë e tyre nuk i përmbushin idealet dhe traditat, që gjenden në Kur'an dhe përforcohen me shembullin dhe udhëzimet e Pejgamberit Muhammed s.a.v.s. Është njoftuar në Kur'an dhe e dimë nga historia, se gratë jo vetëm i shprehnin lirisht mendimet e tyre para Pejgamberit, por gjithashtu argumentonin dhe merrnin pjesë në diskutime serioze me vetë Pejgamberin dhe udhëheqës të tjerë muslimanë të kohës (58:1). Dihet madje që gratë muslimane të mos kenë qenë në një mendje me halifë të caktuar, të cilët më vonë kanë pranuar argumentet e bazuara të këtyre grave. Një shembull i veçantë ndodhi gjatë halifatit të 'Umer ibn el Hattab-it⁶³. Kur'ani i qorton ata, që besojnë se gratë janë inferiore ndaj burrave (16:57-59) dhe, në mënyrë të përsëritur, shprehet për nevojën e trajtimit të burrave dhe të grave

⁶² "All-llahu ju urdhëron (çështjen e trashëgimit) për fëmijët tuaj: për mashkullin hise sa për dy femra..." (Kur'an, 4:11).

⁶³ Kemal 'Awn, 1955, f.129.

me paanësi (2:228, 231; 4:19 dhe kështu në vazhdim). Si rrjedhim, nëse gratë muslimane përjetojnë diskriminim në ndonjë vend apo kohë, ato nuk duhet ta fajësojnë kurrësi Islamin, por natyrën jo-islame të shoqërive të tyre dhe përmbushjen e pamjaftueshme të direktivave të Islamit nga ana e muslimanëve.

Status i veçuar ligjor për gratë: Tradita e katërt islame, që ndikon në të ardhmen e feminizmit në shoqëritë muslimane, është statusi ligjor i veçuar për gratë, që kërkohet prej Kur'anit dhe Sheriatit. Çdo individ musliman, qoftë mashkull apo femër, mban një identitet të veçantë prej djepit deri në varr. Ky personalitet ligjor i mëvetësishëm i paracakton çdo gruaje të drejtën për të kontraktuar, për të drejtuar biznesin, për të fituar dhe zotëruar pasurinë në mënyrë të pavarur. Martesa nuk ka pasoja mbi statusin e saj ligjor, pronën e saj, fitimet e saj –madje as mbi vetë emrin e saj. Nëse kryen ndonjë shkelje civile, dënimi ajo ndëshkohet as më pak e as më shumë, se një burrë në një rast të ngjashëm (5:83; 24:2). Nëse i bëhet padrejtësi apo dëm, asaj i jepet e drejta për kompensim në mënyrë të njëjtë, sikurse edhe një burri. Kërkesa feministe për status ligjor të mëvetësishëm për gratë është, si rrjedhim, kërkesë që përkrahet barazisht prej traditave islame.

Poliginia: Megjithëse marrja e shumë grave prej një burri, zakonisht quhet poligami, emërimi më i saktë sociologjik është poligini. Ky organizim është ndoshta tradita islame më e keqkuptuar dhe më e dënuar nga jo-muslimanët. Këtë traditë stereotipet holivudiane “e pëlqejnë fort” kur duan ta vënë në lojë shoqërinë islame. Përfytyrimi i parë, i ndjellë si me magji në mendjen e përrëndimorit, kur për afrohet subjekti i Islamit dhe martesa islame, është ai i një religjioni, i cili mbështet përmbush-

jen e dëshirave seksuale të anëtarëve meshkuj të shoqërisë dhe nënshtrimin e anëtareve femra të saj, nëpërmjet këtij institucioni.

Tradita islame, vërtet i lejon një burri të martohet me disa gra në të njëjtën kohë. Ky lehtësim, madje, është vendosur prej Kur'anit (4:3).⁶⁴ Por, zbatimi dhe perceptimi i këtij institucioni, është larg stereotipit holivudian. Poliginia, pa dyshim, nuk imponohet prej Islamit dhe nuk është një praktikë universale. Në fakt ajo konsiderohet përjashtim ndaj normës së monogamisë dhe ushtrimi i saj kontrollohet fuqimisht prej presioneve sociale.⁶⁵ Nëse shfrytëzohet prej burrave muslimanë, për të lehtësuar apo për të bërë të mundur përzierjen seksuale, kjo nuk është më pak e dënueshme, nga pikëpamja islame, se sa poliginia dhe tradhtia bashkëshortore serike, dhe jo më pak e dëmshme ndaj shoqërisë. Poligaminë, muslimanët e vlerësojnë si një institucion, që duhet të vihet në veprim vetëm në rrethana të jashtëzakonshme. Si e tillë, ajo përgjithësisht nuk merret prej grave muslimane si një kërcënim. Orvatjet e lëvizjes feministe për t'u fokusuar në çrrënjosjen e këtij institucioni, me qëllim që të përmirësohet statusi i grave, si rrjedhim, do të hasnin në simpati dhe përkrahje të paktë.

⁶⁴ "Martohuni me ato gra që ju pëlqejnë; me dy, tri e me katër. E nëse i frikësoheni padrejtësisë (ndaj tyre), atëherë vetëm me një, ose (martohuni) me ato që i keni nën pushtetin tuaj. Kjo është më afër që të mos gaboni".

⁶⁵ Duhet të kujtojmë se çdo grua, e cila dëshiron që martesë e saj të mbetet monogamike, mund ta sigurojë këtë kusht, sipas Ligjit Islamik.

Direktiva për lëvizjen feministe në një mjedis Islam

Çfarë mund të mësohet rreth pajtueshmërisë apo mospajtueshmërisë së ardhme të feminizmit, në një ambient musliman, prej këtyre fakteve rreth traditave islame? A ekzistojnë parime më të përgjithshme për t'u arrirë dhe direktiva për t'u marrë, me ata që punojnë për të drejtat e grave dhe të drejtat e njeriut në botë?

Papajtueshmëria ndërkulturore e feminizmit perëndimor: Sipas parimit të parë dhe më kryesor, shumica e synimeve të feminizmit, siç konceptohen në shoqërinë perëndimore, nuk janë domosdo relevante apo të eksportueshme përtej kufijve kulturorë. Feminizmi, si një lëvizje perëndimore, zuri fill në Angli, gjatë shekullit të 18-të dhe kishte si një prej qëllimeve të tij kryesore çrrënjosjen e paaftësive ligjore, të imponuara mbi gratë, prej Ligjit të Përgjithshëm Anglez. Këto ligje, ishin veçanërisht diskriminuese për gratë e martuara. Ato kishin zënë fill, pjesërisht prej burimeve biblike (p.sh. ideja se burri dhe gruaja bëhen “një trup” dhe ngarkimi i një natyre inferiore dhe madje mëkatore i Evës dhe të gjitha pasardhësve të saj femra) dhe pjesërisht prej zakoneve feudale (p.sh. rëndësia e bartjes dhe furnizimit të armëve për betejë dhe zhvleftësimi i kontributeve femërore në shoqëri). Revolucioni Industrial dhe nevoja e tij për kon-

tributin e grave si forcë punuese, e fuqizoi lëvizjen feministe dhe e ndihmoi atë të mbështeste gradualisht anulimin e pjesës më të madhe të këtyre ligjeve diskriminuese.

Duke qenë se historia dhe trashëgimia e popujve muslimanë ka qenë radikalisht e ndryshme prej asaj të Evropës Perëndimore dhe Amerikës, feminizmi i cili do t'u bënte thirrje grave muslimane dhe shoqërisë në përgjithësi, duhet të jetë përkatësisht i ndryshëm. Këto të drejta ligjore, të cilat gratë perëndimore i kërkuan në reformimin e Ligjit të Përgjithshëm Anglez, ishin tashmë të pohuara për gratë muslimane në shekullin e 7-të. Si pasojë, një përpjekje e tillë do të kishte një interes të paktë për gratë muslimane. Për më tepër, do të ishte e pavlefshme, përpjekja për të na ngjallur interes për mendimet apo reformat që janë në kundërshtim të plotë me këto tradita, të cilat përbëjnë një pjesë të rëndësishme të kulturës sonë dhe të trashëgimisë sonë fetare. Është bërë një rezistencë tepër e madhe ndaj çfarëdo ndryshimi të ligjeve të statusit personal të muslimanit, derisa ato mishërojnë dhe përforcojnë pikërisht traditat, të cilat ne i kemi diskutuar. Me fjalë të tjera, që lëvizja feministe të ketë sukses në një ambient islam, ajo duhet të jetë një formë vendëse (indigjene) e feminizmit, më shumë sesa një formë e konceptuar dhe e kultivuar në një ambient të huaj, me probleme, zgjidhje dhe synime të ndryshme.

Forma e një feminizmi islam: Nëse synimet e feminizmit perëndimor nuk janë të qëndrueshme për gratë muslimane, çfarë forme duhet të marrë një lëvizje feministe, për të siguruar sukses?

Para së gjithash, lëvizja duhet të dijë se, ndërsa në Perëndim, rrjedha kryesore e lëvizjes së gruas, e ka shikuar fenë si një prej armiqve kryesorë të progresit dhe të mirëqenies së saj, gratë muslimane i vlerësojnë mësimet e Islamit si përkrahësin dhe mbrojtësin e tyre më të

mirë. Porositë, që gjenden në Kur'an dhe në shembullin e Pejgamberit Muhammed s.a.v.s., vlerësohen si ideal, drejt të cilit, gratë bashkëkohore dëshirojnë të kthehen. Për sa u përket grave muslimane, burimi i cilësdo vështirësie të përjetuar sot nuk është Islami dhe traditat e tij, por disa ndërfitje të huaja ideologjike në shoqëritë tona, injoranca dhe shtrembërimi i Islamit të vërtetë, apo shfrytëzimi nga individë brenda shoqërisë. Është mungesa e vlerësimit të këtij fakti, që shkaktoi mosmarrëveshje dhe pikëllim të dyanshëm, kur përfaqësueset e lëvizjes së grave së Perëndimit, vizituan Iranin para dhe pas Revolucionit Islamik.

Së dyti, një lëvizje feministe, që dëshiron të ketë sukses në një ambient islam, duhet të jetë një lëvizje, që nuk duhet të veprojë në mënyrë shoviniste, vetëm për interesin e grave. Sipas traditave islame, progresi i grave arrihet në mënyrë të njëpasnjëshme, me përpjekje të një shkalle të gjerë, në të mirë të të gjithë anëtarëve të shoqërisë. E mira e grupit apo tërësisë, është gjithmonë më vendimtare sesa e mira e ndonjë pjese të shoqërisë. Në fakt, shoqëria shihet si një tërësi organike, në të cilën mirëqenia e çdo anëtari apo organi është e domosdoshme për shëndetin dhe mirëqenien e çdo pjese tjetër. Si rrjedhim, rrethanat e pafavorshme të grave duhet të kundërshtohen gjithmonë, duke u ndërthurur me përpjekjet për t'i lehtësuar faktorët, që ndikojnë mbi burrat dhe segmentet e tjera të shoqërisë.

Së treti, Islami është një ideologji, e cila nuk ndikon vetëm në jetën rituale të një populli. Ai ndikon njëloj në jetën e tyre sociale, politike, ekonomike, psikologjike dhe estetike. "Din"-i, i cili zakonisht merret si një barasvlerës për termin anglisht "religion", është një koncept, i cili përfshin, përveç ideve dhe praktikave që zakonisht shoqërohen në mendjet tona me fenë, një spektër të gjerë

praktikash dhe idesh, të cilat veprojnë pothuaj në çdo aspekt të jetës së përditshme të individit musliman. Islami dhe traditat islame, si rrjedhim, shihen sot prej shumë muslimanëve si burimi kryesor i kohezivitetit për kultivimin e një identiteti dhe stabiliteti për t'u bërë ballë influencave të huaja të ndërfutura, si edhe i bashkëveprimit të nevojshëm për të zgjidhur problemet e tyre të shumta bashkëkohore. Të mos tërheqësh vëmendjen për këtë fakt, apo të mos e vlerësosh plotësisht rëndësinë e tij për muslimanin – qoftë mashkull apo femër – kjo do ta çonte çdo lëvizje që mbron përmirësimin e pozitës së grave në vendet islame drejt dështimit të sigurt. Vetëm nëpërmjet vendosjes së identitetit dhe stabilitetit mund të arrihet vetë-respekti dhe mund të krijohet një klimë më e shëndetshme për të dyja palët, si për burrat muslimanë ashtu edhe për gratë muslimane.

Referencat

Kemal Ahmed 'Awn, *El Mar'ah fi el Islam* (Tanta: Sha'ravi Press, 1955).

Muhammed 'Izzet Darvezah, *El Dustur el Qur'ani fi Shu'un el Hajat* (Kairo: Isa el Babi el Hababi, n.d.)

Mustafa el Siba'i, *El Mer'eh bejnel Fikf wel Kanun* (Alepo: El Mektebeh el 'Arabijjah, publ. i parë. 1962).

Kapitulli III

Gratë në një shoqëri kur'anore

Tema e këtij punimi u zgjodh nga bindja se njerëzimi është duke vuajtur sot prej një numri serioz problemesh sociale, lidhur me gratë dhe marrëdhëniet e ndërsjella të të dy gjinive në shoqëri. Megjithëse këto probleme mund të jenë më të theksuara, më shqetësuese, më ligështuese për disa prej nesh sesa për të tjerët, ekziston, ndoshta, një numër i vogël rajonesh të botës bashkëkohore, qytetarët e të cilave, nuk i ndiejnë, në të njëjtën mënyrë, pasojat e këtyre problemeve. Si rrjedhim, ekziston një nevojë e ngutshme për shqyrtimin e zgjidhjeve të mundshme. Në studimin e paraqitur, problemi i grave është lidhur me Kur'anin dhe atë që unë e kam quajtur “shoqëri kur'anore”, me bindjen e fortë se Kur'ani ofron drejtimin më të qëndrueshëm për reformat sociale bashkëkohore, që mund të gjendet në ndonjë model apo në ndonjë literaturë tjetër.

Shumë prej jush, ndoshta, janë hutuar prej titullit të këtij shkrimi – “Gratë në një shoqëri kur'anore”. Ju ndoshta keni pyetur veten: Pse ajo nuk tha “Gratë në një shoqëri muslimane” apo “Gratë në një shoqëri islame”? Më lejoni të shpjegoj, se përse, shprehjet “muslimane” dhe “islame” nuk u përdorën në këtë shkrim dhe se ky përcaktim thuajse i pazakonshëm, “shoqëri kur'anore”, është i justifikuar.

Ekzistojnë, të paktën, tri arsye që zgjodha këtë titull. E para buron prej shqetësimit se, shumë mendime

dhe praktika janë cilësuar “muslimane” apo “islame”, pa i justifikuar këto emra. Janë afërsisht 40 shtete të botës, që pohojnë të kenë shumicën e popullsisë muslimane dhe, si pasojë, të jenë shembuj të shoqërive “muslimane”. Kjo, natyrisht, ka shkaktuar, si përfundim, një konfuzion të madh, pasi shtrohet pyetja: Cili, prej këtyre vendeve, e përfaqëson më së shumti, më besnikërisht shoqërinë e vërtetë islame? Midis muslimanëve që ia bëjnë vetes këtë pyetje, përgjigja më e shpeshtë është pretendimi, se pikërisht shoqëria e tyre, kombëtare apo rajonale, është më e vërteta ndaj porosive të All-llahut xh.sh.

Jomuslimanët, në anën tjetër, veçanërisht antropologët perëndimorë, që udhëtojnë rreth e qark botës për të gjurmuar traditat e popujve, priren për ta trajtuar secilin ndryshim, brenda botës muslimane, si njëjtësisht të vlefshëm. Kjo, rrjedh prej devotshmërisë së tyre, të cilën unë e quaj “teoria e kopshtit zoologjik” e njohjes. Pasuesit e kësaj teorie, i konsiderojnë të gjithë muslimanët - dhe natyrisht është i dallueshëm trajtimi i ngjashëm, i popujve të tjerë joperëndimorë - si specie të ndryshme, brenda kopshtit zoologjik njerëzor. Protagonistët e “teorisë së kopshtit zoologjik” shkojnë në terren, regjistrojnë dhe fotofojnë pamje të çdo zakoni të çuditshëm apo ekzotik, që ata e shohin dhe e dëgjojnë dhe, për ta, ky është Islami dhe praktika islame. Një udhëtim drejt pjesëve të tjera të botës muslimane, me aparate për regjistrim dhe fotografim, realizon pjesë të tjera materiale, duke dokumentuar ndryshime të përcipta në tradita. Për më tepër, për kërkuesit apo etnografët e “teorisë së kopshtit zoologjik” vetëm ky është Islami ose praktika islame. Pa dyshim, përpjekje të pakta bëhen për ta kuptuar e Islamin në tërësi. Si pasojë, premisa themelore e skepticizmit dhe relativizmit përforcohet në mendjen e studiuesve dhe, ai

apo ajo, kthehen në shtëpi, të bindur se nuk ekziston një Islam, por shenja të Islam-eve ekzistuese në botë. Në mënyrë të ngjashme, gjurmuesi raporton se ekzistojnë shumë përkufizime apo përskrime të statusit dhe të rolit të grave në shoqërinë muslimane. Secila rezultante e përkufizimeve apo përskrimeve, dublohet si “muslimane” apo “islame”, edhe pse ne, si muslimanë, mund të kemi disa prej këtyre praktikave që janë shtrembërime apo zvetënime të parimeve dhe bindjeve tona prej të paautorizuarve apo të painformuarve midis nesh.

Shmangia e konfuzionit të këtyre përskrimeve dhe moskuptimeve të ndryshme ishte pjesërisht arsyeja që unë zgjodha përcaktimin “kur’anor”, të këtij shqyrtimi. Unë shpresoj të lëviz kështu përtej relevancës dhe particularizmit të kufizuar të “teorisë së kopshtit zoologjik” të shqyrtimit, drejt një paraqitje, e cila shmang fragmentarizmin e tillë dhe është, ideologjikisht, në përputhje me porosinë e vërteta të Kur’anit. Në lidhje me çështjet përcaktuese të fatit dhe vetë ekzistencës sonë, ne kurrë nuk mund të kënaqemi me reportazhe të thjeshta rreth ca kafshëve njerëzore në “kopshtin zoologjik”, të cilat statistikisht janë “muslimane”, apo zakonet e të cilave janë etiketuar si “islame”. Këto emërime, herë-herë, janë keqpërdorur. “Kur’anor”, në anën tjetër, është një term i cili është i përcaktuar. Kjo, tregohet qartë, në temën e këtij shkrimi.

Së dyti, “shoqëria kur’anore” është vlerësuar të jetë titulli më i përshtatshëm, ngaqë na orienton drejt zbulimit të esencës së këtyre parimeve në vetë Kur’anin, që përbën konstruksionin themeltar të shoqërive tona, anembanë në botën muslimane. Kjo, është shoqëria e bazuar mbi parimet kur’anore, të cilën e synojmë të gjithë, ndonëse ne, pa vetëdije, mund të devijojmë, kohë pas kohe, prej këtyre parimeve. Kjo është në përputhje

me një shoqëri të bazuar në Kur'an, për të cilën duhet të punojmë ne të gjithë, që popujt muslimanë të kenë një të ardhme të lumtur. Nuk ka version indonezian, pakistanez, saudit, egjiptian apo nigerian të kësaj shoqërie, që ne duhet ta konsiderojmë si normë të padiskutueshme, por është shoqëria që bazohet fuqimisht mbi mësimet e Kur'anit të Shenjtë. Vetëm nga kjo pikëpamje ne mund të gjejmë një përkufizim të saktë të rolit të gruas në shoqëri. Përderisa, këto mësimet janë temë e shkrimit tim, "Gratë në një shoqëri kur'anore" duket titulli më i përshtatshëm.

Së treti, me këtë zgjedhje të titullit unë dëshiroj të theksoj se ne duhet ta konsiderojmë Kur'anin e Shenjtë udhëzuesin tonë në të gjitha aspektet e jetës sonë. Ai nuk është vetëm burimi parësor i dijes rreth besimeve, obligimeve dhe zakoneve fetare, por edhe udhëzuesi për çdo aspekt të civilizimit islam. Në shekujt e lavdisë së dikurshme, ai përcaktonte kreativitetin politik, ekonomik dhe artistik të popujve muslimanë. Nëse dëshirojmë të kemi sukses, si anëtarë të një shoqërie islame në dekadat dhe shekujt e ardhshëm, ai duhet përsëri të përcaktojë mendimin dhe veprimin tonë në mënyrë gjithëpërfshirëse. Islami nuk kufizohet në Pesë Shtyllat, shehadetin, namazin, agjërimin, zekatin dhe haxhin. Islami, në fakt, e sfidon ekuacionin e shkallës së parë me termin anglisht 'religion', mbasi rëndësia e të parit depërton në çdo qoshe dhe plasë të qenies dhe sjelljes njerëzore. Natyrisht, duhet të jetë synimi ynë lidhja e çdo veprimi me Islamit tonë. Këtë, ne mund ta bëjmë vetëm duke lejuar që Kur'ani të frymëzojë dhe të reformojë çdo fushë të jetës sonë.

Si një shkallë në këtë drejtim, le të marrim parasysh që Kur'ani duhet të na mësojë rreth shoqërisë drej së cilës ne duhet të përpiqemi dhe të mendojmë për efektet e

tij mbi pozitën e grave. Cilat janë karakteristikat themelore të një shoqërie kur'anore, të cilat kanë të bëjnë, veçanërisht, me gratë?

Do të shqyrtohen pesë karakteristika – të cilat duken themelore, vendimtare dhe të padiskutueshme – të shoqërisë kur'anore. Megjithëse, ato paraqiten në një lidhje serike, secila varet nga të tjerat dhe ndikon mbi to. Vartësia e ndërsjellë e këtyre pesë karakteristikave, e bën të vështirë të flasësh për ndonjërin prej tyre, pa i përmendur të tjerat dhe, sigurisht, ato nuk bëjnë dhe nuk mund të ekzistojnë të veçuara njëra nga tjetra.

I. Status dhe verë e brabartë e sekseve

E para, e këtyre pesë karakteristikave, të një shoqërie kur'anore, e cila prek gratë, është se të dy gjinitë janë të njëjtë kanë status dhe vlerë të njëjtë. Me fjalë të tjera, Kur'anî na mëson se gratë dhe burrat janë të gjithë krijesa të All-llahut, që ekzistojnë në një nivel vlere dhe dobie të barabartë, megjithëse, rëndësia e njëllojtë e tyre, nuk vërteton pretendimin e barazvlefshmërisë, apo identitetit të përkryer. Kjo barazi e mashkullit dhe femrës është dokumentuar në Kur'an, në fragmentet që kanë të bëjnë me të paktën katër aspekte të qenies dhe të bashkëveprimit njerëzor.

Çështjet fetare

E para e këtyre pohimeve kur'anore të barazisë mashkull-femër qëndron në deklaratat, që kanë të bëjnë

me çështje të tilla fetare, si origjina e njerëzimit, apo me obligimet dhe shpërblimet fetare.

Zanafillat e njerëzimit: Kur'ani nuk përmban historitë, që gjenden në Testamentin e Vjetër, të cilat e denigrojnë gruan. Nuk ekziston asnjë e thënë tërthorazi, se gruaja e parë, e krijuar prej Zotit, ishte një krijesë më pak e vlefshme se burri i parë, apo se ajo ishte një lloj shtojce e formuar prej një brinje të tij. Në vend të kësaj, ne mësojmë se mashkulli dhe femra janë krijuar 'min nefsin uehidetin' ("prej një shpirti apo uni të vetëm"), për ta plotësuar njëri-tjetrin (4:1; 7:189). Ndërsa, Tora apo Testamenti i Vjetër, e trajton Avën si tunduese të kopshtit të Edenit, e cila e ndihmoi Satanin ta joshjë Ademin, për të mos iu bindur Zotit, Kur'ani e trajton çiftin me barazi të plotë. Që të dy janë njëlloj fajtorë për mëkatim; të dy, njëlloj, u ndëshkuan prej Zotit, duke u dëbuar prej Kopshtit; dhe që të dy, njëlloj, u falën, kur u penduan.

Obligimet dhe shpërblimet fetare: Kur'ani nuk është më pak i qartë në barazinë komanduese për burrat dhe gratë, në direktivat e tij që kanë të bëjnë me obligimet dhe shpërblimet fetare. Ne lexojmë:

“Nuk ka dyshim, se për muslimanët e muslimanet, besimtarët dhe besimtares, adhuruesit dhe adhurueset, të sinqertit e të sinqertat, durimtarët dhe durimtares, të përvuajturit dhe të përvuajturat, sadakadhënësit e sadakadhënëset, agjëruesit dhe agjërueset, ruajtësit e nderit e ruajtëset e nderit, shumë përmendësit e All-llahut e shumë përmendëset e All-llahut, All-llahu ka përgatitur falje mëkatesh dhe shpërblim të madh.” (33:35)⁶⁶

⁶⁶ Hipokritëve dhe hipokriteve dhe jobesimtarëve, All-llahu u ka përcaktuar zjarrin e xhehenemit, ku do të jenë përgjithmonë. Ai mjafton për ta. All-llahu i ka mallkuar ata dhe ata kanë dënim të pandërprerë. (9:68)

Obligimet dhe shpërblimet etike: Kur'ani i shpalli një-rëzimit barazinë e dëshiruar për të dy gjinitë, duke vendosur të njëjtat obligime dhe shpërblime etike për gratë dhe burrat.

“Kush bën ndonjë nga punët e mira, qoftë, mashkull ose femër duke qenë besimtar, të tillët hyjnë në xhenet dhe nuk u bëhet kurrfarë padrejtësie.” (4:124)

“Kush bën veprë të mirë, qoftë mashkull apo femër, e duke qenë besimtar, Ne do t'i japim atij një jetë të mirë (në këtë botë), e (në botën tjetër), do t'u japim shpërblimin më të mirë për veprat e tyre.” (16:97)⁶⁷

Po të mos i kishte gjykuar All-llahu i Lartësuar të dy sekset si të një statusi dhe të një vlere të barabartë, deklarata të tilla të shprehura qartë të barazisë së tyre në obligimet dhe shpërblimet fetare nuk do të ishin bërë në Kur'an.

Arsimimi: Megjithëse urdhrat më specifike, për të drejtat e njëjta të grave dhe burrave për të vazhduar arsimimin mund të gjenden në literaturën e hadithit, Kur'ani lë të nënkuptohet të zgjerimi i njohurive për të gjithë muslimanët, pa marrë parasysh gjininë e tyre. Për shembull, në mënyrë të përsëritur urdhërohen të gjithë lexuesit të lexojnë, të recitojnë, të mendojnë, të sodisin, gjithashtu të mësojnë prej shenjave (ajeteve) të All-llahut në natyrë. Në fakt, vetë shpallja e parë e Pejgamberit Muhammed (s.a.v.s.), kishte të bënte me dijen. Në një shoqëri kur'anore nuk mund të ketë kurrë një kufizim të kësaj dije për ndonjërin gjini. Është obligim i çdo muslimani dhe muslimane, për të kërkuar dije gjatë gjithë jetës, madje, siç na rrëfëhet, edhe sikur ajo ta çojë kërkue-

⁶⁷ Shih gjithashtu 9:67-72.

sin deri në Kinë.⁶⁸ Pejgamberi, madje, ka kërkuar që edhe vajzat skllave të arsimohen⁶⁹; dhe ai i kërkoj Shifa bint Abdullah-ut ta mësonte gruan e tij, Hafsa bint Umer-in⁷⁰. Ligjëratat e Pejgamberit ndiqeshin nga dëgjuesit, meshkuj dhe femra; në kohën kur vdiq Pejgamberi, kishte shumë gra të arsimuara.⁷¹

Të drejtat ligjore: Dëshmia e katërt në Kur'an për bazzazinë e burrave dhe grave është specifikimi i të drejtave të ligjshme, të cilat garantojnë për çdo individ, prej djepit deri në varr. Ndryshe nga Perëndimi, ku deri në shekullin e fundit ishte e pamundur që gruaja e martuar, ta mbante pasurinë për veten e vet, ta kontraktonte me persona të tjerë, apo ta shfrytëzonte pasurinë e vet pa miratimin e burrit të saj⁷², Kur'ani shpalli të drejtën e çdo gruaje për të blerë dhe për të shitur, për të kontraktuar dhe për të fituar⁷³ dhe për të mbajtur dhe menaxhuar paratë dhe pronën e vet asaj. Përveç këtyre të drejtave, Kur'ani ia njeh gruas një pjesë të trashëgimisë së familjes (4:7,11), paralajmëron kundrejt privimit të saj prej kësaj trashëgimie (4:19), përcakton se paja (mehr-i) se

⁶⁸ Ky është hadith i Pejgamberit s.a.v.s.. Shih gjithashtu Muhammed 'Izzet Denezeh, *El-Mar'ah fi el Kur'an uel Sunneh* (Beirut: el-Mektebeh el-'Asriyah, 1980), f. 44, 47, 51.

⁶⁹ Muhammed Fu'ad 'Abd el-Baki, *el-La'lu uel Merxhan fi ma ittafaka fih el-Sheikhani* (Beirut: Dar el-Kitab el-Xhedid, 1970, I, f. 30-31).

⁷⁰ Haxhxi Fejsal inb Haxhxi Uthman, "Gratë dhe ndërtimi-shtetëror: Analizë sistematike dhe bashkëkohore e problemit të gruas në shoqëri bashkëkohore muslimane meze." (Disertacion i doktoratës, i paraqitur në Universitetin Temple), f. 85

⁷¹ Muhammed Khayrat, *Markaz el-mar'ah fi el-Islam* (Cairo: dar al-Ma'rif, 1975) f. 108.

⁷² Monard G. Paulsen, "Gratë, të drejtat ligjore", Enciklopedia Amerikane, (Danbury, Conn.: Americana Corp., 1980), Vol. 29, f.108-109.

⁷³ "... burrave u takon hise nga ajo që fituan ata dhe grave gjithashtu u takon hise nga ajo që fituan ato..." (4:32)

martesës duhet t'i përkasë vetëm asaj dhe kurrë nuk duhet të merret prej burrit të saj (2:229; 4:19-21, 25), po të mos i ofrohet prej gruas si dhuratë falas⁷⁴.

Krahas çdo privilegji, këto të drejta të grave bartin përgjegjësi përkatëse. Nëse gruaja kryen një kundërvajtje civile, Kur'ani na tregon se ndëshkimi i saj, nuk është as më i lehtë e as më i rëndë, se i një burri, në një rast të ngjashëm (5:41; 24:2). Nëse i bëhet padrejtësi apo dëm, asaj i jepet e drejta për kompensim tamam si e një burri.⁷⁵

Është e qartë se Kur'ani jo vetëm rekomandon, por është madje edhe këmbëngulës për barazinë e burrave dhe grave, një karakteristikë themelore kjo e shoqërisë kur'anore. Pretendimi i kritikëve jomuslimanë se Islami i denigron gratë mohohet në mënyrë emfatike nga Kur'ani. Mohime të ngjashme janë edhe argumentet e të ashtuquajturve muslimanë, se gratë janë fetarisht, intelektualisht dhe etikisht inferiore kundrejt burrave, sikurse përmendej më herët në literaturën çifute dhe të krishtere.

⁷⁴ Shih Mustafa el-Siba'i, *el-Mar'ah bein el-fikh uel kamm* (Aleppo: El-Mektebel el-Arabijeh, 1976), f.38; Muhammed 'Izzet Derwezeh, *El-Dustur el-Kur'ani fi Shu'un El-Hajet* (Cairo: "Isa El-Bebi El-Helebi) f. 78.

⁷⁵ "O ju që besuat! Nuk është e lejuar, për ju, të trashëgoni gratë në mënyrë të dhunshme, e as t'i shtrëngoni për t'u marrë diçka, nga ajo që u keni dhënë atyre, përveç nëse ato bëjnë ndonjë imoralitet të hapur. Çoni jetë të mirë me to. Nëse i urreni ato, bëni durim, pse ndodh që All-llahu të japë shumë të mira në një send që ju e urreni." (4:19)

II. Më mirë një shoqëri seks-duale, se një shoqëri uniseksuale

Tani le të marrim në konsideratë karakteristikën e dytë themelore të shoqërisë kur'anore, që prek pozitën e grave. Kjo është mbështetur në direktivat për një shoqëri seks-duale, më mirë se një shoqëri uni-seksuale. Ndërkohë, që mbron vlerën e barabartë të burrit dhe gruas, Kur'ani nuk e gjykon këtë barazi për të nënkuptuar ekuivalencën apo identitetin e sekseve.

Ka të ngjarë që të gjithë ju të jeni familjarizuar me lëvizjen bashkëkohore drejt uniseksualizimit të rrobave dhe këpucëve, të uniseksualizimit të stileve të argjendarisë dhe të flokëve, të uniseksualizimit të veprimeve dhe argëttimeve. Në fakt, shpesh është vështirë në Amerikë të thuash nëse dikush duket si djalë apo si vajzë. Kjo rezulton prej mendimit të tashëm të shoqërisë perëndimore se, është i vogël dallimi midis dy gjinive në dhuntitë fizike, intelektuale dhe emocionale dhe, si rrjedhim, nuk duhet të ekzistojë ndonjë dallim në funksionet dhe rolet e tyre në shoqëri⁷⁶. Veshjet dhe veprimet, s'janë veçse dëshmi sipërfaqësore e kësaj bindjeje më të thellë. I shoqëruar me një nënvlerësim të cilësive dhe roleve, që tradicionalisht e kanë ndjekur gjininë femërore, ky mendim i përhapur ka gjeneruar një shoqëri uniseksuale, në të cilën respektohet dhe synohet vetëm roli i mashkullit. Megjithëse, ka si qëllim të sjellë përmasa më të mëdha të barazisë për gratë, ideja se burrat dhe gratë janë jo vetëm të

⁷⁶ Në përshkrimin e Lëvizjes së çlirimit të grave, në Amerikë, Karolina Bird shkruan: "Ato donin ta zhduknin nocionin e ndryshimeve të qenësishme midis natyrës së meshkujve dhe femrave, përgjithësisht të përmendura, për të fuqizuar këto konventa [martesën, familjen, marrëdhëniet mashkull-femër, etj.] ("Women's Liberation," *Encyclopedia Americana*, vol. 29, f. 111a)

barabartë, por barasvlershëm dhe identikë, aktualisht i ka shtyrë gratë drejt imitimit të burrave dhe, madje, të përbuzin feminitetin e tyre. Kështu është duke u prodhuar një tip i ri i shovinizmit mashkullor. Presionet sociale të jashtëzakonshme rezultuan zhveshjen e grave prej rolit të tyre, prej përgjegjësive që më parë ishin kryer prej tyre dhe ato detyrohen të jetojnë një jetë pa personalitet dhe individualitet.

Shoqëria e bazuar në Kur'an është, përkundrazi, një shoqëri seks-duale, në të cilën, të dy gjinitë, ngarkohen me përgjegjësi të veçanta, gjë që siguron funksionimin e shëndetshëm të shoqërisë, për të mirën e të gjithë anëtarëve të saj. Kjo ndarje e punës, i ngarkon burrat me më shumë përgjegjësi ekonomike (2:233, 240; 4:34), ndërsa gratë, pritet të luajnë rolin e tyre në mbajtjen dhe rritjen e fëmijëve (2:223; 7:189). Kur'ani, duke e njohur rëndësinë e këtij caktimi seksual plotësues të roleve dhe të përgjegjësive, e lehtëson kërkesën më të madhe ekonomike të bërë mbi anëtarët meshkuj të popullsisë, duke u paracaktuar atyre një pjesë më të madhe sesa grave në trashëgimi. Në të njëjtën kohë, ai e mbështet të drejtën grave për t'u mirëmbajtur, në shkëmbim të kontributit të tyre për mirëqenien fizike dhe emocionale të familjes dhe për kujdesin që ato tregojnë për rritjen e fëmijëve. Ideologjia e unifikimit të seksit, ngjall një marrëdhënie konkurruese midis sekseve, të cilën e gjejmë në Amerikë dhe që është shkatërrimtare për të gjithë anëtarët e shoqërisë: për të rinjtë, të vjetrit, fëmijët, prindërit, të pamartuarit, të martuarit, meshkujt dhe femrat. Shoqëria seks-duale, përkundrazi, është një zgjidhje më e natyrshme, kundrejt çështjeve të marrëdhënieve midis sekseve, duke inkurajuar më mirë bashkëpunimin, sesa konkurrencën midis sekseve. Kjo skemë është gjetur më e përshtatshme në shoqëritë e panumërta përgjatë histo-

risë. Ideja e jodiferencimit apo identitetit seksual, arriti të spikasë vetëm kohëve të fundit dhe, në këtë rast, në radhë të parë, në shoqërinë perëndimore. Madje, dëshmitë mjekësore të hulumtimeve perëndimore për ndryshimin mendor apo emocional midis sekseve ndalohen të botohen, sepse kërcënojnë prirjet mbizotëruese të mendimit. Se sa do të vazhdojë kjo lëvizje sociale shkatërrimtare, përpara se ajo të hidhet poshtë si e falimentuar, ende nuk dihet. Por, pa dyshim, ne, si muslimanë, duhet të jemi të vetëdijshëm për pasojat e mangëta dhe të rrezikshme që burojnë nga ajo dhe duhet ta bëjmë shoqërinë dhe rininë tonë të vetëdijshme për fatkeqësinë e shkaktuar prej saj.

Protagonistët e shoqërisë uniseksuale e kanë shpallur të pavlefshëm organizimin njerëzor seks-dual, si të rrezikshëm për mirëqenien e grave. Një situatë e tillë mund të kish lindur, nëse seksi-dual do të nënkuptohej si epërsi e një seksi ndaj tjetrit. Por, në shoqërinë e vërtetë kur'anore, drejt së cilës ne aspirojmë të shkojmë, kjo nuk është e mundur. Ashtu, sikurse e pamë më parë, Kur'ani mbështet në mënyrë mjaft elokumente statusin e barabartë të grave dhe burrave dhe, në të njëjtën kohë, ai pranon, përgjithësisht, ndryshimet e tyre përkatëse të natyrës dhe funksionit. Ndërkaq, duke pohuar barazinë fetare, etike, intelektuale dhe ligjore të meshkujve dhe të femrave, Kur'ani kurrë nuk i merr dy sekset, si identike apo ekuivalente.

III. Varësia e ndërsjellë e anëtarëve të shoqërisë

Karakteristika e tretë e shoqërisë kur'anore, që mbron fuqimisht të drejtat e grave, është këmbëngulëse në varësinë e ndërsjellë të anëtarëve të shoqërisë. Përkundër prirjes bashkëkohore, për të theksuar të drejtat e individit në dëm të shoqërisë, në Kur'an ne gjejmë në mënyrë të përsëritur theksimin e varësisë së ndërsjellë të burrit dhe gruas dhe gjithashtu të të gjithë anëtarëve të shoqërisë. Burri dhe gruaja, për shembull, përshkruhen si mbulojë (libes) e njëri-tjetrit (2:187) dhe si bashkëshortë që jetojnë dhe banojnë në qetësi (33:21; shih gjithashtu 7:189). Burri dhe gruaja, janë dërguar për të plotësuar njëri-tjetrin (9:71). Secilit i kërkohet të përmbushë përgjegjësitë e caktuara, që i janë ngarkuar për të mirën e të dyve dhe të mbarë shoqërisë.

Me qëllim të sigurimit të kësaj varësie të ndërsjellë, që si e tillë është e nevojshme për mirëqenien fizike dhe psikologjike si të burrit ashtu edhe të gruas, All-llahu, në Kur'anin e Shenjtë, përcakton detyra dhe obligime të ndërsjella për anëtarët e ndryshëm të familjes – burrat dhe gratë, baballarët dhe nënat, fëmijët dhe madhorët dhe lidhjet fisnore të të gjitha shkallëve (17:23-26; 4:1, 7-12; 2:177; 8:41; 16:90; etj.). Kujdesi dhe shqetësimi, për anëtarët e tjerë të shoqërisë, është detyrë e barabartë për muslimanët:

“Nuk është e tërë e mira, të ktheni fytyrat tuaja, nga lindja ose perëndimi, por, e mirë e vërtetë është ajo, e atij, që i beson All-llahut, Ditës së Gjykimit, engjëjve, librit, peygamberëve dhe pasurinë, që e do, ua jep të afërmve, bonjakëve, të varfërve, udhëtarëve, lypësve dhe për lirimin e robërve...” (2:177)

Kur'ani, fut kështu tek muslimanët ndjenjën e një detyre dhe përgjegjësie ndaj shoqërisë. Kjo nuk duhet konsideruar apo përjetuar si ndrydhje e individit. Përkundrazi, muslimanët inkurajohen vazhdimisht në këtë varësi të ndërsjellë, për të përjetuar të mirat që ajo sjell. Dobitë ekonomike, sociale dhe fiziologjike të marrëdhënieve dhe përkujdesjeve të tilla të afërta brenda grupeve sociale sigurojnë jo vetëm shpërblime të bollshme për individin, por, në të njejtën kohë fisnikërojnë aspiratat individuale të tij apo të saj. Anonimiteti dhe pamjaftueshmëria e ndërvarësisë sociale ndërmjet anëtarëve të shoqërisë bashkëkohore perëndimore ka shkaktuar probleme shumë serioze. Vetmia, kujdesi i pamjaftueshëm për të moshuarit, përftimi i zbrazëtirës, përqindja e lartë e vetëvrasjeve dhe krimi adoleshent, të gjitha këto mund ta kenë burimin tek dobësimi gjithnjë e më i përkeqësuar i varësisë së ndërsjellë sociale dhe mohimi i nevojës një-rëzore për kujdes të ndërsjellë.

IV. Familja e zgjeruar

E gërshetuar me varësinë e ndërsjellë, familja e zgjeruar është karakteristika e katërt themelore e shoqërisë kur'anore, që shërben për të përmirësuar marrëdhëniet mashkull-femër. Ky është institucioni i familjes së zgjeruar. Përveç anëtarëve të ngushtë, që përbëjnë familjen: nëna, babai dhe fëmijët e tyre – familja islame apo a'ileh, përfshin gjithashtu gjyshërit, xhaxhallarët, tezet, hallat dhe pasardhësit e tyre. Kuptohet, familjet muslimane janë “rezidencialisht të shtrira” – që do të thotë se, anëtarët e tyre jetojnë bashkërisht, me tri apo më shumë gje-

nerata të farefisit, në një ndërtesë të vetme apo komplekse. Madje edhe kur ky version i banimit të familjes së zgjeruar, nuk është i mundur apo nuk zbatohet lidhjet familjare, duke u shtrirë përtej njësisë bërthamë, janë në mënyrë të dukshme lidhje të forta psikologjike, sociale, ekonomike, madje edhe politike.

Solidariteti i familjes së zgjeruar, rekomandohet dhe fuqizohet prej Kur'anit të Shenjtë, në të cilin ne gjejmë referenca të përsëritura për të drejtat e farefisnisë (17:23-26; 4:7-9; 8:41; 24:22; etj.) dhe rëndësinë e trajtimit të tyre me dashamirësi (2:83; 16:90; etj.). Trashëgimi u ndahet jo vetëm anëtarëve të familjes më të ngushtë, por gjithashtu edhe atyre të familjes së zgjeruar, siç paracaktohet veçanërisht në 2:180-182; 4:33,176. Familja e zgjeruar e kulturës islame nuk është pra thjesht një produkt i kushteve sociale, por institucion i ancoruar në fjalën e Vetë Zotit dhe i vendosur prej këshillave dhe rregullave të Tij.

Familja e zgjeruar është një institucion, që mund të ketë dobi të mrekullueshme për burrin edhe për gruan, kur bashkjeton me karakteristikat e tjera themelore të shoqërisë kur'anore.

1. Ajo mbron nga egoizmi apo ekscentrizmi i ndo një grupi, sepse individi përballet jo vetëm me një bashkëshort të vetëm, por me një familje të tërë të barabartësh, të moshuarish dhe fëmijësh, nëse ai apo ajo shkojnë në mënyrë “të natyrisht”.

2. Ajo u mundëson grave të ndjekin karrierën, pa dëmtuar vetveten, bashkëshortin, fëmijët apo të moshuarit, ngaqë ekzistojnë gjithmonë të rritur të tjerë në shtëpi, për të ndihmuar në punët e gruas apo të nënës. Gratë, të një familjeje të zgjeruar islame, që ndjekin karrierën, nuk pësojnë asnjë ngarkesë të stërmundimit fizik dhe emocional, as nuk mund të fajësohen për shpërfillje

tës përgjegjësiive amënore, bashkëshortore apo familjare. Në fakt, pa këtë lloj institucioni familjar, është e pamundur të imagjinosh ndonjë zgjidhje të arsyeshme për problemet me të cilat përballet tani shoqëria perëndimore. Derisa një numër gjithnjë e më i madh grash po hyjnë në fuqinë punëtore, familja e ngushtë është e paaftë për të mbështetur nevojat e anëtarëve të saj. Vështirësitë në një familje të vetme prindërore janë sigurisht njëqindfish më të mëdha. Sforcimi që një sistem i tillë familjar vendos mbi gruan e punësuar shkatërron individin, gjithashtu edhe martesën dhe lidhjet familjare. Shpërbërjet e familjeve dhe degëzimet psikologjike dhe sociale të një përqindjeje të lartë divorcesh, në Amerikë dhe shtetet e tjera perëndimore,⁷⁷ kanë bërë të shtohet puna e mjekëve, juristëve, psikiatërve dhe sociologëve, natyrisht, prej viktimave fatkeqe të këtyre fenomeneve.

3. Familja e zgjeruar siguron një shoqërizim të mjaftueshëm të fëmijëve. Këshilla e nënës apo babait, në një familje të ngushtë apo të vetme, vështirë se mund të ndiqet nga një i pabindur apo fëmijë kokëfortë, ndërsa ndikimi i kombinuar i anëtarëve të një familjeje të fortë të zgjeruar, është i efektshëm kundër pabindshmërisë apo padëgjueshmërisë.

4. Familja e zgjeruar siguron shumëllojshmërinë psikologjike dhe sociale në bashkëshoqërim, si për të rriturit, ashtu edhe për fëmijët. Duke qenë se ekziston një varësi më e vogël në marrëdhëniet me njëri-tjetrin, çdo anëtar i familjes ka kërkesa më të vogla emocionale. Një grindje apo përplasje midis të rriturve, fëmijëve apo personave të gjeneratave të ndryshme, nuk arrin përpjesëtimet e dëmtimit që mund të bëhet në një familje të

⁷⁷ Në 1979, në Shtetet e Bashkuara, kundrejt 2.331.000 martesave që ishin bërë, 1.181.000 ishin divorcuar, sipas një almanaku të vitit 1983. Çdo vit, përqindja e divorceve, është më domethënëse.

ngushtë. Ekzistojnë gjithmonë anëtarë të tjerë familjarë të gatshëm për të lehtësuar dhembjen dhe për këshillim terapeutik dhe shoqërim. Madje, lidhja martesore nuk vendos sforcime shumë të mëdha, prej të cilave vuajnë familjet e ngushta.

5. Familja e zgjeruar, apo a'ileh mbron nga zgjerimi i të çarave të mundshme. Ky problem social rezulton kur secila grup-moshë veçohet nga breznitë e tjera, kështu që has vështirësi për të arritur ndërveprim të suksesshëm dhe kuptimplotë me njerëzit e moshave të niveleve të ndryshme. Në a'ileh, tri apo më shumë gjenerata bashkëjetojnë dhe bashkëveprojnë vazhdimisht me njëra-tjetrën. Kjo situatë, jep njohuri dobiprurëse dhe përvoja shoqërimi për fëmijët dhe krijonndjenjën e nevojshme të sigurisë për brezat më të vjetër.

6. A'ileh mënjanon problemin e vetmisë, i cili moltiples banuesit e izoluar dhe anonimë në qendrat urbane të shumë shoqërive bashkëkohore. Një grua e pamartuar, e divorcuar, apo e ve, në një familje të zgjeruar islame, nuk do t'i vuajë kurrë problemet me të cilat përballen këto gra të tilla, për shembull, në shoqërinë bashkëkohore amerikane. Në një shoqëri kur'anore, nuk ka nevojë për institucione komerciale të llogarive të afatizuara, klube dhe bare të vetmuarish, apo për veçimin e qytetarëve të moshuar nëpër fshatra apo azile pleqsh. Nevojat sociale dhe psikologjike të individit, të mashkullit, dhe të femrës, familja e zgjeruar i përfill.

Derisa lidhjet martesore bëhen gjithnjë e më të brishta në shoqërinë perëndimore, gratë rrezikojnë të jenë viktimat kryesore të këtij ndryshimi. Ato janë më pak të afta se burrat për të rikrijuar martesë apo lidhje të tjera dhe ato janë më të dëmtuara psikologjikisht prej këtyre humbjeve.

7. Familja e zgjeruar bën një ndarje më të arsyeshme dhe më njerëzore të kujdesit për më të moshuarit. Në një familje të vetme të ngushtë, barra e kujdesit për prindërit më të moshuar, apo prindërit e ndonjërit prej bashkëshortëve, mund të bjerë plotësisht mbi një individ, zakonisht mbi nënën e familjes. Ajo duhet të marrë masat për një përkujdesje fizike shtesë, si edhe për mirëqenien emocionale të të moshuarve. Kjo është një barrë tepër e madhe për një grua, e cila duhet t'u përballojë edhe nevojave të fëmijëve dhe të burrit. Nëse ajo është një nënë e punësuar, ngarkesa mund të jetë e papërballueshme dhe (si pasojë) më të moshuarit vendosen në azilet e pleqve derisa t'u vijë vdekja. Përgjegjësitë e shpërndara, që siguron i familja e zgjeruar, i bëjnë më të lehta detyrimet e kësaj ngarkese.

V. Organizimi familjar patriarkal

Karakteristika e pestë themelore e një shoqërie kur'anore është karakteri i saj patriarkal. Në kundërshtim me synimet e lëvizjes së çlirimit të grave, Kur'ani bën thirrje për një shoqëri, e cila paracakton udhëheqjen themelore dhe rolin vendimmarrës në familjen e burrit.

Shoqërinë e përbëjnë organizma të vegjël njerëzish – qeveri, parti politike, organizata fetare, ndërmarrje tregtare, familje të zgjeruara e kështu me rradhë. Secili, nga këto organe, ka nevojë të jetë i qëndrueshëm, koheziv dhe i manovrueshëm që të jetë i dobishëm për zgjedhësit e tij. Me qëllim që t'i përftojë këto karakteristika, organizimi duhet të caktojë përgjegjësitë për disa individë apo disa grupe, brenda radhëve të tij.

Si rrjedhim, qytetarët mund të votojnë, parlamenti mund të nxjerrë ligje dhe policia mund ta imponojë ligjin, por është, në fund të fundit, kreu i shtetit, që mban përgjegjësinë e hartimit të vendimeve kritike për shtetin, si edhe barrën e përgjegjësive për miratimin e këtyre vendimeve. Në mënyrë të njëjtë, puna e një fabrike drejtohet prej shumë individëve, por jo të gjithë ata janë njëlloj të aftë për marrjen e vendimeve përfundimtare të kompanisë. Jo çdo nëpunës është i ngarkuar njëlloj me përgjegjësi për suksesin apo dështimin e organizimit.

Familja, ka edhe ajo nevojë për dikë që të bartë barrën e përgjegjësisë themelore të tërësisë. Kur'anit e ka paracaktuar këtë rol për anëtarin mashkull më të madh të familjes. Ky është ngarkimi patriarkal i fuqisë dhe përgjegjësisë, që nënkuptohet prej shprehjeve të tilla, si: “ue lil rixhali ‘alejhinne daraxhatun” (2:228), dhe “ el-rixhalu kauuemune ‘ala al-nisa’i...” (4:34). Për sa thonë kundërshtarët e Kur'anit, këto fragmente nuk nënkuptojnë nënshtrimin e grave ndaj burrave, sipas një diktature të bazuar në gjini. Ky interpretim flet për një mospërfillje flagrante të kërkesave të përsëritura të Kur'anit për barazinë e sekseve dhe të urdhrin të tij për të treguar respekt dhe mirësjellje ndaj grave. Fragmentet në fjalë tregojnë një mënyrë për shmangien e mosmarrëveshjeve të brendshme dhe pavendosmërisë për të mirën e të gjithë anëtarëve të familjes. Ato mbështesin një shoqëri patriarkale.

Le të qëndrojmë pak te përdorimi i fjalës “kauuamun” në shpallje, “el-rixhalu kauuemune ‘ala al-nisa’i...” (4:34). Pa dyshim, folja “kueema”, prej së cilës rrjedh emri foljor “kauuemun”, nuk nënkupton mbizotërim despotik. Përkundrazi, termi i referohet njeriut që i bëhet krah tjetrit (prej kama, “qëndroj”), në një mënyrë mbrojtëse dhe mirëdashëse. Nëse do të bëhej fjalë, për një rol autokratik apo dominues, të meshkujve që për-

bëjnë gjysmën e shoqërisë, atëherë do të përdreshin shumë prejardhje të tjera foljore të cilat do të kishin qenë më të zbatueshme, si për shembull, “musejtirun” dhe “muhejminun”. Shembuj të tjerë, të përdorimit kur’anor, të termit “kauuemun” e përforcojnë më mirë këtë mbështetje, se sa domethënien autoritare apo tiranike të termit (shih 4:127-135: 5:9). Atribuimi i një kuptimi tjetër, fragmentit në fjalë është, si rrjedhim, ideologjikisht, parimisht edhe gjuhësisht i pambështetur.

Përse Kur’ani e specifikoi më mirë udhëheqjen mashkullore për a’ileh, siç është familja patriarkale, se organizimin matriarkal? Në përgjigje të kësaj pyetje Kur’ani thotë:

“Burrat janë përgjegjës për gratë, ngase All-llahu ka graduar disa mbi disa të tjerë dhe, ngase ata kanë shpenzuar nga pasuria e tyre (për mbajtjen e grave)... (4:34)

Kontributet dhe përgjegjësitë fizike dhe ekonomike janë, si rrjedhim, arsyet kur’anore për propozimin e një shoqërie patriarkale, më mirë se sa të një shoqërie matriarkale.

Disa perëndimorë, të ballafaquar me problemet e shoqërisë bashkëkohore, kanë filluar të bëjnë pyetje të tilla, si: Ku mund të drejtohem për ndihmë? Çfarë mund të bëjmë ne përballë dekompozimit të tashëm social? Kjo është një kohë dëshpërimi dhe kërkimi, pasi shoqëria perëndimore po tronditet nën goditjet e vazhdueshme, gjithnjë në rritje e sipër të çorientimit personal dhe shpërbërjes shoqërore.

Çfarë mund të bëjmë ne si muslimanë për t’i ndihmuar? Para së gjithash, ne duhet të ngremë shoqëri të vërteta kur’anore, anembanë botës muslimane. Pa këtë ne nuk mund të vendosim një ambient përshtatje të drejtë dhe të qëndrueshëm për bashkëveprimin e burrave dhe grave në shoqëri. Përveç kësaj, ne nuk do të mund

të krijojmë tek gjeneratat që do të vijnë respektin dhe besnikërinë ndaj shoqërive tona dhe institucioneve të tyre shoqëruese, nëse shoqëritë pseudo-islame janë të vetmet që ne mund të ngremë dhe të mbështesim. Mënyrat apo institucionet pseudo-islame janë, në të vërtetë, anti-islame; janë një model i cili nuk mund të respektohet dhe të cilit i është ngjitur etiketimi i “Islamit”. Në mendjen e shumë muslimanëve, si edhe të jomuslimanëve, kjo bën që përgjegjësia e të metave të institucioneve, t’i vishen gabimisht religjionit të vetë Islamit.

Ne duhet t’i edukojmë muslimanët tanë –veçanërisht të rinjtë, pasi ata janë drejtuesit e së nesërme – të nderojnë vlerën dhe perspektivën e traditave kur’anore, në lidhje me gruan, familjen dhe shoqërinë. Me gjithë dështimin e modeleve të alternativës sociale bashkëkohore perëndimore, disa muslimanë duket sikur lakmojnë damkën perëndimore të barazisë seksuale, idetë e saj të unisexualizimit, mënyrat e saj të sjelljes, mbivlerësimin e individualizimit apo lirisë personale ndaj përgjegjësisë dhe sistemin e ngushtë familjar. Ne duhet t’i kuptojmë rreziqet të cilat i shoqërojnë këto ide dhe praktika sociale. Nëse, kuptimet e këtyre ideve dhe praktikave, nuk vihen në dukje dhe nuk luftohen, ne rrënohemi drejt një të ardhme fatkeqe, pasi eksperimente të tilla sociale, në fund të fundit, janë të destinuara të dështojnë.

Por, sidoqoftë, ky nuk është një reagim i mjaftueshëm për ne si muslimanë. Si mëkëmbës të All-llahut në tokë (2:30), është detyra jonë, të shqetësohemi për tërë botën dhe të gjithë krijesat e Zotit. Në dritën e urdhrit, për të përhapur vullnetin e All-llahut në çdo skaj të botës, ne nuk duhet të mos rrekemi për t’u ofruar të tjerëve të drejtën që ne e njohim. Është koha që Islami dhe muslimanët të paraqesin zgjidhjet e tyre të problemeve të shoqërisë bashkëkohore, jo vetëm për audiencën mus-

limane, por, gjithashtu, edhe për audiencën jomuslimane. Kjo mund dhe duhet bërë përmes shembullit të gjallë të shoqërive të vërteta kur'anore, në të cilat problemet e burrave dhe grave janë të zgjidhura. Kjo bëhet po kështu, nëpërmjet shkrimeve informative dhe diskutimeve të studiuesve tanë, të cilat, mund të realizohen si me muslimanët, po ashtu edhe me jomuslimanët.

Nuk gjendet rrugë më e mirë për t'i shërbyer vullnetit të All-llahut dhe tërë njerëzimit. Nuk ka da'wet më të mirë se oferta për t'u shtrirë dorën viktimave të goditura të shoqërisë bashkëkohore.

Kapitulli IV

Një model i zgjeruar familjar i kulturës islame

Disa punime të botuara, tashmë në dispozicion, kanë dhënë përshkrime të hollësishme të familjes islame (Abdal-Ati 1974; 1977; Espozito 1974; Ahmed 1974; Lutfijja 1966; Fuller 1961). Unë nuk kam për qëllim t'i përsëris këto punime. Në vend të kësaj, ky shkrim do të paraqesë, së pari, një përshkrim përmbledhës së familjes islame, i cili do të na ndihmonte ta përqendronim vëmendjen tonë mbi disa karakteristika të kësaj strukture, që mund të jenë ilaç për problemet sociale me të cilat përballemi në shoqërinë e Amerikës Veriore. Çfarëdo qofshim, pasues të Islamit, të Krishterizmit, të Judaizmit apo të "Fitzliputzli-zmit", mënyra e jetesës në Amerikën Veriore në vitet 1970, paraqet një prirje të çrregullt ndaj sistemin familjar. Sikurse e dimë, si rezultat edhe i këtij çorganizimi apo riorganizimi shpesh shkaktohen dëmtime serioze për individët. Së dyti, ky punim do t'i shqyrtojë këto probleme dhe zgjidhjet e tyre të mundshme përmes disa formave të organizimit të familjes së zgjeruar. Së treti, ky do të paraqesë disa kërkesa të domosdoshme për sukseset e një plani të tillë social.

'A'ileh e kulturës islame

Ekzistojnë sisteme të zgjeruara familjare që veprojnë në kultura dhe rajone të ndryshme të botës, por një prej modeleve të zgjedhura për studim krahasues në këtë paraqitje, është 'a'ileh-u islam, siç njihet familja e zgjeruar në rajonet ku flitet gjuha arabe. Informimi im lidhur me këtë familje të zgjeruar vjen para së gjithash, prej dy burimeve të cilat kanë shërbyer si udhëheqje, si për çështjet fetare, ashtu edhe për ato shekullare për muslimanët, për më tepër se 13 shekuj. Pikësëpari më ka shërbyer Kur'ani, në të cilin gjenden fragmente të shumta, që kanë të bëjnë me detyrat dhe të drejtat e anëtarëve të një familjeje. Një burim jo më pak i rëndësishëm për informimin preskriptiv mbi familjen islame është numri tepër i madh i thënieve të shënuara prej shokëve të Pejgamberit, Muhammedit s.a.v.s. dhe të regjistruara më vonë në përmbledhjet e hadithit. Së dyti, informacioni është përftuar prej punimeve të bëra mbi familjen prej muslimanëve bashkëkohorë; së treti, prej rezultateve të publikuara të hulumtimeve në fushën sociologjike dhe antropologjike; dhe, së katërti, prej informatave dhe vëzhgimeve të kryera gjatë kohës që unë jetova, vizitova në vende të ndryshme muslimane të Lindjes së Mesme, Pakistan dhe Azinë Juglindore; dhe, së pesti, prej eksperiencës sime personale, si grua, si nuse e djalit, si kunatë (nuse vëllai) dhe si nënë, brenda organizimit të lidhur ngushtë të farefisnisë muslimane. Të përshkruash familjen muslimane do të thotë të përshkruash një institucion social, i shtrihet në një sipërfaqe të gjerë gjeografike. Pavarësisht prej disa ndryshimeve rajonale, për shkak të zakoneve lokale të cilat janë përçuar prej strukturave sociale dhe institucioneve të rajoneve të ndryshme para-islame, veçoritë e

rëndësishme të 'a'ileh kanë relevancë në mënyrën e jetesës së muslimanëve në Afrikën Veriore dhe Qendrore, në Lindjen e Mesme, në një pjesë të madhe të Azisë Jugore, në Malajzi, Indonezi dhe Ishujt Jugorë të Filipineve.

Përbërja

Një sociolog bashkëkohor musliman e ka përshkruar familjen muslimane si një organizim të individëve të cilët janë “të lidhur me njëri-tjetrin nëpërmjet lidhjeve të gjakut apo lidhjeve bashkëshortore, lidhshmëri kjo që kërkon përmbushjen e roleve të ndërsjella...” (Abdal Ati, 1974). Përveç kësaj është e nevojshme të shtojmë se familja islame është një rrjet vijëndarës, lokalndarës, i cili i jep një rëndësi të paktë njësisë së izoluar të familjes bërthamë, përveç muslimanëve tepër të uesternizuar. Në fakt, në arabisht, duket se nuk ka terma të përpiktë për të emëruar bërthamën e familjes. Familja e zgjeruar islame apo 'a'ileh përfshin tri apo katër gjenerata të individëve të varur reciprokisht, të cilët janë të vendosur zakonisht në një vendbanim të vetëm, apo të ndarë, por në vende të afërta. Familja e cila bën pjesë në vendbanimin e përbashkët ka qenë emëruar si “e zgjeruar rezidencialisht”, ndërsa familja, anëtarët e së cilës ndajnë role dhe vartësi të njëjta, por rezidencialisht janë të shpërndarë sipas një shkalle më të madhe apo më të vogël, përshkruhet si “e zgjeruar funksionalisht” (Farsoun 1970, f. 257) apo ‘e zgjeruar e modifikuar’. 'A'ileh përfshin jo vetëm nënën, babain dhe fëmijët e tyre të pamartuar, por gjithashtu djemtë e martuar, gratë dhe fëmijët e tyre, përveç hallave dhe xhaxhallarëve të pamartuar (Lutfijja 1966, f.

142). Ajo mund të përfshijë njësi të ndryshme të martesave poliginike (autorja termin 'poligami' preferon ta shkruajë 'poligini' vër. e përk.), të cilat janë të pranueshme nga ana ligjore dhe sociale, por që nga ana statistikore janë të rralla në shoqërinë islame. Kur gjyshi apo anëtar i më i vjetër i familjes vdes, xhaxhai i martuar më i vjetër, apo dikush tjetër prej anëtarëve meshkuj të martuar, bëhet qendra e një organizimi të ri të 'a'ileh.

Individët që rrjedhin prej një stërgjyshi të përbashkët nga ana e babait kërkojnë edhe ata anëtarësim në një organizim më të gjerë. Ky hamulah, apo klan, i ka më të dobëta lidhjet e veta të vartësisë dhe përgjegjësisë, gjë që u përgjigjet lidhjeve më pak direkte të gjakut. Ato tregohen në shprehjet ibn 'amm (djalë i xhaxhait) dhe bint 'amm (vajzë e xhaxhait), me të cilat anëtarët iu drejtohen të barabartëve (rangut) të tyre; dhe 'amm (xhaxhai-vëllai i babait) apo 'ammah (halla-motra e babait) përdoren për të gjithë më të moshuarit e hamulah-ut. Përtej kësaj, individi musliman ndien gjithashtu një "afri" me të gjithë anëtarët e tjerë të ummeh-tit, apo komunitetit botëror të muslimanëve. Ai u drejtohet anëtarëve të këtij (komuniteti) si ikhwan, apo "vëllezër" dhe akhawat, apo "motra".

Rolet

Është vënë në dukje dhe është shpallur qartë se në familjen islame rolet e burrave dhe të grave janë më shumë plotësuese sesa konkurruese (Nelson 1968, f. 60; Saleh 1972, f. 196), më saktë të ndryshme, se sa diskriminuese për gjininë tjetër (Ahmad 1974, f.15-16; Abdal-Ati 1975, f. 2-3). Me fjalë të tjera, rolet e mashkullit dhe të

femrës paraqiten si të barabarta nga rëndësia, por jo identike nga përmbajtja. Për femrën, roli i saj si grua dhe si nënë, quhet si “një nga më të shenjtit dhe më esencialet” (Badawi 1975, f.141). Megjithatë, në Islam nuk ekziston asnjë pengesë që t’ia zërë rrugën përmbushjes së roleve të tjera në shoqëri nga ana e gruas nëse ato nuk janë në dëm të përmbushjes së obligimeve të saj shtëpiake. Si kompensim për përmbushjen e këtyre roleve femërore nga ana e gruas caktohen masa të fuqishme sociale, morale si edhe ligjore, që ngarkojnë anëtarët meshkuj të shoqërisë me obligimin për t’i siguruar, përkrahur dhe mbrojtur të gjitha anëtarët femra të ‘a’ileh – gratë, motrat, hallat (tezet), nënat, të vejat, bijat – si edhe të gjitha femrat e tjera nevojtare të farefisit. Gruaja pranon dhuratën e martesës (mehrin) prej burrit, e cila i përket asaj pa përjashtim, madje edhe nëse ajo, më vonë, ndahet (Anderson 1970, f. 494). Mehri duhet të ndahet në pjesën e menjëhershme dhe të mëvonshme e para merret prej gruas në kohën e martesës, e dyta si një lloj “shlyerje e ndërprerjes” në rast divorci. Gruaja, në rast divorci, zakonisht kthehet tek familja e saj, dhe të afërmit meshkuj i sigurojnë mbajtjen. Sidoqoftë, burri i mëparshëm është përgjegjës për mirëmbajtjen e saj gjatë periudhës 3-mujore (‘iddeh) që pason divorcin dhe për periudhë më të gjatë, nëse ajo është shtatzënë, apo ka fëmijë për të cilët kujdeset (2:223).

Në këtë mënyrë, ‘a’ileh nuk ka vetëm funksion social. Kjo familje vepron gjithashtu si një njësi ekonomike në përkrahjen dhe ndihmën reciproke të anëtarëve të saj. Veprimtaritë sociale dhe ekonomike ndërmerren bashkërisht dhe përfitimet e tyre ndahen bashkërisht në familje. I vetmi përjashtim i kësaj është se femrat, të cilat i bashkohen familjes përmes martesës, ruajnë personalitetin e tyre ligjor, emrat e vajzërisë dhe të drejtën për të

zotëruar dhe kontrolluar plotësisht pronën dhe fitimet e tyre. (4:23).

Sistemi familjar islam përkrahet prej shkrimeve fetare të Islamit. Rëndësia e martesës (4:1), pasja dhe rritja e fëmijëve (7:189-190), lidhjet e afërta me farefisnin (4:8; 4:36; 17:26) – të gjitha këto institucione kanë baza fetare në vetë Kur'anin, si edhe në Sunneh-un apo shembullin e Pejgamberit Muhammed. Për më tepër, ligjet fetare, që kanë rrjedhur prej këtyre dy burimeve themelore, e kanë përforcuar më shumë sistemin e zgjeruar familjar, nëpërmjet kushteve specifike për trashëgimi dhe përkrahje, të bazuara mbi afërsinë e farefisnisë dhe gjinisë. Shkollat e ndryshme juridike (medhhebet) mund të dallojnë në çështje të parëndësishme (p.sh. sasia e pajës së zakonshme, mosha minimale e nuses dhe dhëndrit, rregullat në lidhje me kujdesin ndaj fëmijëve në rast divorci), por direktivat kryesore dëshmojnë qartë një konformitet të pa diskutueshëm. Kjo ka pasur një ndikim të rëndësishëm në familjen islame, në zhvillimin e saj në një formë relativisht uniforme, ndonëse (forma familjare islame) shtrihet në një sipërfaqe të gjerë gjeografike.

Familja e zgjeruar dhe shoqëria e sotme amerikane

Familja bërthamë apo bashkëshortore e shoqërisë perëndimore ka qenë objekt i shumë shqetësimeve dhe spekulimeve kohët e fundit. Për dekada, studiuesit i kanë analizuar, me shqetësim jo të vogël, ndryshimet në strukturën dhe funksionin e saj. Situata bashkëkohore e familjes është përcaktuar si një “gjendje e papëlqyer”, një “dilemë”, një “tragjedi”; dhe disa e përcaktojnë shqetësimin si një “prishje të furishme të një sistemi” (Carle C. Zimmerman, cituar prej Adams 1973, f. 353). Të tjerë kanë qenë më optimistë, duke ndier se ndryshimet janë më parë shenja të organizimit, sesa të dezintegrimit të plotë. Ata shprehin besimin se funksionet e rëndësishme që përmbush familja nuk mund të mbulohen prej çfarëdo institucioni tjetër të njohur social (Nimkoff 1965, f. 357-62; Schelsky 1954, f. 331-335) dhe si rrjedhim, periudha e shqetësimit të tanishëm është më tepër një periudhë ristrukturimi sesa kolapsi. Është vërtetuar madje se në ato shoqëri, ku një apo më tepër funksione, që zakonisht i atribuohen familjes, mund të jenë marrë përsipër prej institucioneve të tjera shoqërore, funksionet reziduale nuk kanë mundur të kënaqen prej këtyre institucioneve zëvendësuese. Për shembull, pas përpjekjeve të mëhershme prej Ruisë komuniste dhe kibutzim-it izraelit për të zëvendësuar plotësisht familjen në shoqëritë e

tyre, u bë e qartë se familja është një domosdoshmëri, e cila nuk mund të ç'rrenjohet pa dëme serioze ndaj anëtarëve të saj dhe më vonë ndaj shoqërisë. Si rrjedhim, shihet se ne duhet të orvatemi për t'iu përgjigjur ndryshimeve në jetën dhe familjen tonë, duke ndihmuar direkt kursin e zhvillimit të saj të ardhshëm, me qëllim që të sigurojmë funksionimin e suksesshëm të familjes në të ardhmen.

Disa prej ndryshimeve të kohës së fundit në familje paraqiten si reagim ndaj zbulimeve të tilla shkencore si mbarsja artificiale, përmirësimi i kontracepsionit, lindjet inkubatorike etj. Të tjerat shfaqen për shkak të ndryshimeve të faktorëve socialë, ekonomikë dhe politikë në shoqërinë bashkëkohore, (p. sh. urbanizimi, roli i gjerë i agjencive qeveritare, rritja në madhësi dhe natyra impersonale e organizimeve prodhuese, lëvizja, punësimi në rritje i grave, zvogëlimi i koeficientit të lindjeve, mbipopullimi). Familja gjithashtu ka qenë e detyruar të përballojë ndryshimet drastike të mendimit në lidhje me Absoluten dhe lidhjen e njeriut me mendimet fetare dhe institucionet fetare. Feja e organizuar, nuk ushtron që prej shumë kohësh influencën stabilizuese që dikur e kishte në familje dhe ekziston një mungesë e thellë e konsensusit se ç'është e drejtë dhe ç'është e gabuar, ç'është e dëshirueshme dhe ç'është e padëshirueshme.

Ndonëse këto ndryshime shihen si “zgjidhje” apo si “progres”, të gjithë e kuptojnë se ka një “paqëndrueshmëri” drastike (Adams 1973, f. 350) midis funksioneve të kërkuara të familjes bashkëkohore amerikane dhe përshatjes së institucionit mbizotërues për të përmbushur këto nevoja. Si rezultat i këtij jobalancimi, të rriturit dhe fëmijët në shoqërinë tonë – si edhe vetë shoqëria – janë duke pësuar humbje të pamatshme. Si pjesëmarrës të kësaj shoqërie, ne nuk mund të jemi të pavëmendshëm (in-

diferentë) ndaj këtyre problemeve. Ne e kemi obligim, të paktën të përpiqemi për të ndalur rrjedhën e “ç’integritetit”, apo – nëse dëshironi – për të treguar kursin e “progresit”. Përfitimet që mund të priteshin prej familjes nga roli i saj si amortizator dhe organizëm ndërlidhës midis individit dhe segmenteve më të gjera të shoqërisë, nuk janë duke u arritur në sistemin e tanishëm mbizotërues të familjes bërthamë në shoqërinë e Amerikës Veriore. Në fakt, çorganizimi social i përjetuar prej klasës së mesme nga mesi i viteve 1970, është pothuaj po aq i madh sa edhe ai që karakterizoi familjet me të ardhura të ulëta në fillim të viteve 1960 (Woodward dhe Malamud 1975, f. 48). Në rrethanat e reja familja bërthamë jo vetëm që po dështon në kryerjen e funksioneve të saj, por ajo si qelizë familjare, vazhdon të tronditet nga shkalla e lartë e ndarjeve. Në çdo gjashtë fëmijë amerikanë njëri rritet tani në familje me një prind të vetëm, prind ky i cili, për shkak të nevojës financiare, është një prind i punësuar. Fakti se përqindja e rimartësive është gjithashtu e lartë nuk mjafton për të lehtësuar dëmin sociologjik dhe psikologjik të bërë ndaj anëtarëve të familjes dhe veçanërisht ndaj fëmijëve.

Në arsenalin e mjeteve dhe alternativave të shqyrtuara për përmirësimin e shoqërisë sonë të tashme dhe të ardhshme amerikane, ne kemi nevojë të luftojmë mosdashjen e familjes së zgjeruar si një zgjidhje të qëndrueshme për problemet tona shoqërore, apo si një direktivë drejt këtij qëllimi. Familja e zgjeruar përfshin një rreth të gjerë përgjegjësish të ndërsjella, por ajo, gjithashtu, përfshin një rreth të gjerë avantazhesh dhe përfitimesh. Përpara se të kundërshtojmë përgjegjësitë në rritje (që kërkon familja e zgjeruar) si të papranueshme, përpara se të hedhim poshtë çfarëdo shkeljeje të lirisë sonë individuale si të patolerueshme, le të kuptojmë se ne jemi

duke paguar sot një çmim të jashtëzakonshëm për këtë liri, një barrë shkatërrimtare shoqërore kjo nga shmangia e përgjegjesisë. Nuk ka dyshim se është koha për ne të gjithë, që të kërkojmë, me tërë forcën dhe për një kohë të gjatë alternativat e së ardhmes. Kjo mund të thuhet si për ato shoqëri të cilat tashmë janë zhytur thellë në problemet që rezultojnë prej “ç’integrimit” apo “progresit” të familjes, ashtu edhe për ato të zhvilluarat, të cilat qëndrojnë në udhëkryqe dhe ende po maten rreth drejtimin të tyre të ardhshëm.

Avantazhet që mund të rrjedhin prej disa formave të sistemit të zgjeruar familjar duken të shumanshme. Ne do të trajtojmë këtu kontributin e saj të mundshëm vetëm në disa çështje tona bashkëkohore.

Roli i grave

Një problem me të cilin përballet shoqëria e Amerikës Veriore sot është pavendosmëria rreth rolit të grave në familje dhe shoqëri. Duke i njohur padrejtësitë, të cilat i kanë pësuar anëtarët femra të shoqërisë në shumë vende dhe kohëra, ne do të sugjeronim se ilaçi nuk qëndron në individualizmin e pafrenueshëm, që e bën gruan të braktisë përgjegjësitë e saj ndaj burrit, prindërve madje dhe ndaj fëmijëve, në orvatjen e saj për të qenë e “lirë”. Kjo e ashtuquajtur liri është duke krijuar një lloj të ri skllavërie për shumë gra. Atyre u kërkohet të përmbushin shumë më tepër sesa pjesën e tyre të përgjegjesisë shoqërore. Ato janë duke u sforcuar për të ndërthurur rolin e amvisës dhe nënës, me atë të punës apo karrierës, që rrezikon dënimin e shoqërisë së tyre. Një pjesë e

madhe e popullsisë së gjinisë femërore është duke përbushur rolin e mashkullit dhe rolin e femrës në të njëjtën kohë. Në të shumtën e rasteve, këto gra kanë dështuar pa ia dalë mbanë në të dy rolet. Si pasojë e luftës së tyre, anëtarët meshkuj të shoqërisë janë, gjithashtu, duke u shtyrë drejt një roli të dyfishtë korrelativ - për të qenë mirëmbajtës dhe fitues së rrogës, në të njëjtën kohë që ata përkujdesen për fëmijët, gatujnë ushqim, lajnë dhe hekurosin. Një përzierje e tillë e përgjegjësive, qoftë për femrat apo për meshkujt, priret për të përfunduar në një dështim dhe tragjedi.

Mashkulli ndien jo vetëm vështirësi fizike, pasi ai orvatet të marrë përsipër disa prej obligimeve të gruas, të cilat ajo nuk është e aftë t'i përbushë në rolin e ri të shumëfishtë si grua e punësuar – bashkëshorte – nënë; në situata të tilla satisfaksioni i tij intelektual dhe emocional gjithashtu pakësohet. Gruaja e tij nuk e ka energjinë rezervë mendore apo emocionale për të dëgjuar problemet dhe ankesat e tij. Ajo nuk ka kohë për të ndarë për planet e tij, sepse duhet të përballojë pozicionin e saj të dyfishtë ndaj problemeve që krijohen si jashtë, ashtu dhe brenda shtëpisë. Çiftet pa fëmijë e kanë më të lehtë ta përballojnë këtë situatë, por shumica e familjeve amerikane kanë një, apo më shumë fëmijë. Dhënia pas punës jashtë shtëpisë e ka rritur seriozisht numrin dhe ashpërsinë e problemeve fizike mendore dhe emocionale midis fëmijëve. Këta shpesh janë nën përkujdesjen e pamjaftueshme të dadove apo qendrave ditore të përkujdesjes; të tjerë lihen për t'u kujdesur vetë si fëmijë “të mbyllur me çelës” derisa prindërit kthehen prej punëve të tyre të ndara. Statistikat lënë pak dyshim se këta fëmijë, prindërit e tyre dhe shoqëria kanë nevojë për ndihmë të madhe. Çdo vit, të paktën një milion fëmijë largohen prej shtëpive në ShBA. Kriminaliteti i të rinjve është

duke u rritur aq shpejt, saqë sot, në çdo nëntë fëmijë, njëri mund të dalë në gjyq para moshës 18-vjeçare dhe vetëvrasjet janë bërë shkak i dytë më i rëndësishëm i vdekjes ndërmjet të rinjve të moshave 15-24 vjeçare në këtë vend. (Woodward dhe Malamud 1975, f. 48). Shpesh acarimet ndërmjet nënës, babait dhe fëmijëve bëhen aq të padurueshme saqë familja shkatërrohet prej divorcit dhe problemet shumëfishohen me polarizimin në rritje midis individëve. Prindërit e vetmuar, qoftë të gjinisë mashkullore apo femërore, kanë madje probleme më të mëdha në përballimin e jetës shumërolëshe.

Vështirësi të tilla mund të lehtësohen me anën e një sistemi të zgjeruar familjar në të cilin më të mëdhenjtë, apo anëtarët e pamartuar të familjes, mbulojnë disa prej përgjegjësive të mirëmbajtjes së fëmijëve të nënës së punësuar, apo madje edhe të nënës së papunësuar, dhe i japin mundësi asaj për përkrahjen fizike, intelektuale dhe emocionale të nevojshme për meshkujt e punësuar. Gruaja, në këtë rast, do të gëzojë një “çlirim” të vërtetë për t’ia kushtuar përpjekjet më kryesore mbikëqyrjes së përgjegjësive të saj familjare; apo – nëse gra të tjera në familje janë të lira dhe dëshirojnë ta përmbushin këtë rol – për të vazhduar karrierën e saj të zgjedhur me vullnet të lirë. Organizimi i zgjeruar familjar, duke marrë si shembull ‘a’ileh-un, iu mundëson grave të vazhdojnë karrierën pa dëmtuar ndonjë anëtar të familjes, apo të ndonjë sektor të shoqërisë.

Vetmia

Problemi i dytë në shoqërinë moderne është vetmia individuale e përjetuar prej shumë anëtarëve të saj. Në lidhje me këtë, ne po i përmendim veçanërisht gratë dhe burrat e moshuar të cilët nuk janë të përshtatshëm (të dëshirueshëm) në njësinë e ngushtë farefisnore. Fati i të moshuarve është jeta në vetmi, pa kontaktin e brezave, vetmia dhe izolimi i tyre ndërpritet vetëm prej vizitave të rastësishme të detyrueshme të fëmijëve, apo nipave dhe mbesave. Kur ata bëhen të paaftë për të kryer nevojat fizike, ata dërgohen në azile, apo në shtëpitë që përkujdesen për pleqtë, ku presin vdekjen. Jetën e tyre familjare ata e kanë përfunduar me përmbyshjen e funksioneve të lindjes dhe rritjes së fëmijëve të tyre. Në familjen islame, këta anëtarë të gjeneratës më të vjetër, vazhdojnë të përmbyshin një rol të rëndësishëm në familje gjatë gjithë jetës së tyre dhe, me anën e kësaj, sigurojnë shërbimin për anëtarë të tjerë të familjes, si edhe i bëjnë jetët e tyre kuptimplote për një periudhë sa më të gjatë të mundshme kohe. Respekti që iu bëhet anëtarëve më të vjetër të familjes nuk është thjesht një çështje e marrëveshjes sociale. Ai gjithashtu përkrahët prej udhëzimeve kur'anore (17:23-24; 29:8; 31:14; 46:15-18).

Problemet e vetmisë së meshkujve dhe femrave të pamartuar apo të ndarë në shoqërinë amerikane, grumbujt e të vetmuarve, vështirë se janë më pak kritike siç dëshmojnë komentet mbi organizimet kompjuterike të takimit dhe ndërmarrjet komerciale të të veçuarve. Përfshirja e tyre në një sistem të zgjeruar familjar do t'u siguronte atyre një rifutje të nderuar në marrëdhëniet shoqërore, me përfitime reciproke për të gjithë anëtarët e organizimit familjar.

Meshkuj apo femra, fitues të pagës, apo të ngarkuar me detyra shtëpiake apo të kujdesit të fëmijëve, ata do të luanin një rol të rëndësishëm në rrethanat e familjes së zgjeruar. Aktivitetet sociale të kësaj familjeje do të parandalonin vetminë e shkaktuar prej përjashtimit të tyre nga shoqëria e familjes bërthamë.

Sthurja e karakterit moral

Problemi i tretë i rëndësishëm në shoqërinë bashkëkohore është sthurja e karakterit moral. Krime nga më të ndryshmet mbushin gjyqet dhe burgjet e vendit tonë me keqbërës dhe cenojnë jetën paqësore të një segmenti të gjerë të popullsisë. Siguria në qytetet e Amerikës Veriore u bë një ëndërrim e parë vetëm nga gjeneratat e shkuara. Madje, zbulohet se edhe udhëheqësve të shtetit iu mungojnë në të shumtën veçoritë themelore të sjelljes së ndershme. Nuk ka dyshim, se një prej arsyeve më të rëndësishme së kësaj situatë të përkeqësuar në mënyrë të vazhdueshme është pamjaftueshmëria jonë për t'i shoqërizuar sa duhet fëmijët tanë. Një sistem i zgjeruar familjar mund t'u japë si burrave, ashtu edhe grave, zgjedhjen e përmbushjes së vetvetes në karrierë apo në familje, apo në të dyja, në periudha të ndryshme të jetës, pa rrezikuar fëmijët e tyre, vetveten dhe shoqërinë, nga kujdesi i pamjaftueshëm shtëpiak (trajnim adekuat) për fëmijët e tyre. Asnjë përgatitje morale apo intelektuale, që lihet në duart e grupit të moshatarëve të fëmijës, të shkollave, të bandave të rrugëve apo të televizioneve të pakontrolluara, nuk mund të japë shpresë për t'u arritur sukses. Asnjë sigurim ndijimor apo emocional nuk mund të ngjallet tek

një fëmijë, anëtarët më të rritur të familjes së të cilit nuk kanë pasur kohë të mjaftueshme për të. Problemet që shkaktojnë “fëmijët e mirërritur” në këtë mënyrë, do të jenë shumë më të mëdha për prindërit dhe shoqërinë, sesa shqetësimi nga mungesa e të qenit vetë dhe frenimi i individualizmit që kërkon grumbullimi i zgjeruar familjar.

Nuk është vetëm çështja e përgatitjes jo të drejtë të fëmijërisë që i kontribuon shthurjes së karakterit moral. Të dëmshme janë zhvendosja dhe anonimiteti i shoqërisë sonë. Fqinjësia është ndërprerë. Mundësitë për t'u punësuar i detyrojnë si meshkujt, ashtu edhe femrat, të shkojnë prej njërit skaj të vendit në skajin tjetër. Madje duke jetuar brenda të njëjtës zonë urbane, e gjithë jeta e dikujt nuk do të mjaftonte për t'i dhënë këtij individ ndjenjën e përkatësisë, për shkak të qarkullimeve të shpejta të njerëzve që janë fqinjë, të sistemeve shkollore të konsoliduara dhe të shpërndarjes së qytetarëve për shkolim dhe për mundësi më të mëdha pune. Individu është gjithmonë i huaj midis të huajve, pa motiv për t'u përputhur me moralin dhe sjelljen sociale të shokëve të vjetër dhe farefisit. Askush nuk e njih atë dhe atë nuk e vret ndërgjegjja morale për veprat dhe mendimet e tij. Ri-integrimi i të rriturve të tillë në një organizim të zgjeruar familjar, i cili është i kujdesshëm, si ndaj moralit të tij, ashtu dhe ndaj mirëqenies së tij fizike, mund të sigurojë përfitime të mëdha për shoqërinë dhe për anëtarët e saj.

Problemi i prindërve

Problemi i katërt me të cilin konfrontohet shoqëria sot është vështirësia e të qenit prind i fëmijëve tanë.

Sipas Xhon Anderson-it, drejtor për shërbime familjare në Detroit dhe vetë baba: “Prindërit e kanë humbur kontrollin e familjeve të tyre. Ata ndihen të pamjaftueshëm, të thyer – (cituat prej Woodward dhe Malamud 1975, f. 48). Shembulli i ‘a’ileh-ut ofron disa ilaçe (mjete shëruese) për problemet prindërore me të cilat aq shumë çifte, apo prindër të vetmuar, përballen sot. Një prej këtyre buron prej faktit se sa më i madh që është numri i të rinjve në dispozicion në shtëpi, aq më tepër një fëmijë ka mundësi të shpenzojë kohën e tij me ta dhe të influencohet prej tyre, më mirë sesa prej ndikimeve të dyshimta, të televizionit apo grupit të moshatarëve të tij. Për këtë arsye, familja e zgjeruar, e cila ka një bërthamë të vetme banimi, zakonisht siguron shumë më tepër kujdes efektiv prindëror sesa familja e zgjeruar, e cila residencialisht është e shpërndarë, megjithëse ende kufizohet me kryerjet e detyrimeve dhe shërbimeve.

Së dyti, problemet disiplinore me fëmijët do të jenë, në fakt, shumë më të rralla dhe më të vogla, nëse fëmija e di se prindi përkrahet prej hallave, xhaxhallarëve apo prej gjyshërve, të cilët janë “në skenë” për të mbështetur çdo vendim të të rriturve. Forca e numrit më të madh të të rriturve do të jetë në fakt një element stabilizues mbi kapriçot rinore, të cilën çifti burrë-grua, apo prindi i vetmuar nuk e ka në dispozicionin e tij.

Së treti, konflikti, i cili ndonjëherë mund të prishë marrëdhëniet midis një të rrituri dhe një fëmije të veçantë në një familje bërthamë, zbutet kur ky prind është vetëm një prej shumë të rriturve në familje. Në një rrethanë të tillë, fëmija mund të vërë marrëdhënie të ngushta me një të rritur tjetër të së njëjtës gjini sikurse edhe prindi me të cilin ai është në konflikt dhe në këtë mënyrë shmanget problemi psikologjik që mund të rrjedhë prej një ftohjeje në rastin e familjes bërthamë.

Së katërti, hendeku i brezave i cili shpesh e vështirëson detyrën prindërore mund të zvoglohet në një sistem të zgjeruar familjar. Gjithmonë kanë ekzistuar disa dallime në të menduarit e anëtarëve të gjeneratave të ndryshme. Është plotësisht e natyrshme që dikush t'i shikojë ngjarjet, veprat dhe mendimet në një farë mënyre në moshën 10 vjeçare, në një mënyrë tjetër në moshën 20 vjeçare dhe në një mënyrë akoma më tjetër në moshën 50 vjeçare. Eksperienca e viteve ka një efekt ndikues mbi çdo individ. Kjo nuk është diçka, që ndonjë shoqëri mund të shpresojë ta ndryshojë, apo madje të dëshirojë ta rregullojë. Në të vërtetë, fjala është për një fenomen të dëshirueshëm. Sidoqoftë, hendeku i breznive të shekullit të 20-të, u bë një problem i cili shkaktoi humbjen serioze të ndihmës konsultative dhe edukative ndaj anëtarëve më të rinj të shoqërisë dhe humbjen shkatërrimtare të ndihmës dhe shoqërizimit të anëtarëve të vjetër të saj. Duke u rritur në një atmosferë shoqërizuese, e cila siguron kontakt të afërt me anëtarët e të paktën tri gjeneratave, fëmijët e një familjeje të zgjeruar, të ngjashme me 'a'ileh-un, do të kishin shumë më pak të ngjarë për të mos pranuar në çast influencën e më të vjetërve të familjes. Prania e vazhdueshme e disa anëtarëve të gjeneratës tjetër do ta bënte çdo fëmijë të vetëdijshtëm për spektrin e gjerë të interesave dhe ideve në botën tonë me shumë brezni dhe kështu do t'i jepte atij një përgatitje më të mirë për të ardhmen. Përveç kësaj, kjo do t'i mbante anëtarët më të vjetër të shoqërisë "të rinj" nëpërmjet kontaktit të vazhdueshëm me anëtarët më të rinj.

Prerekuizitat për arritjen e suksesit të familjes së zgjeruar në shoqërinë e Amerikës Veriore

Ky vështrim i problemeve të lidhura me familjen të cilat ndeshen në shoqërinë bashkëkohore, tregon qartë se familja e zgjeruar ka shumë avantazhe për të ofruar. Megjithatë, zbatimi i saj nuk mjafton vetëm me realizimin e thjeshtë të vlerës që ka ajo me një numër të vogël reformash apo planifikimesh sociale. Kërkesat e saj, që sugjerohen prej shembullit islamik, janë të domosdoshme për të arritur sukses.

Fushata propagandistike

Një prej kërkesave të domosdoshme është fushata propagandistike për të kundërshtuar trashëgiminë e dëshirave të sëmura, që bien ndesh me familjen e zgjeruar dhe varësinë e ndërsjellë që ajo kërkon. Në Amerikën Veriore shumë prej bashkëkohësve tanë e konsiderojnë të dëmshëm çdo cenim të individualizmit dhe të pavarësisë. Ata nuk arrijnë të kuptojnë se është pikërisht kjo shtrirje, që ata janë të varur nga të tjerët dhe të tjerët janë të varur nga ata, prej së cilës varet mirëqenia e tyre psi-

kologjike dhe rregullimi i tyre në shoqëri – në fakt normaliteti i tyre mendor. Është e nevojshme një fushatë për të bindur njerëzit se deri edhe vlera të tilla si liria individuale bëhen objekt shpërdorimi dhe mbitheksimi. Ne duhet të mposhtim “mosdashjen për të parë se theksimi ekscesiv i izolimit individual është tragjedia e njeriut modern, që çon pashmangshmërisht drejt shpërbërjes së njësisë familjare dhe integritetit familjar” (Anshen 1959, f. 11).

Lartësimi i roleve shtëpiake

Së dyti, duhet të ndryshojmë shumë vlerësimi dhe trajtimi i roleve shtëpiake. Ndërsa shoqëria islame e shikon amësinë si rolin më prestigjioz të grave, liberacionistët e kanë nënvlerësuar dhe nënçmuar aq shumë rolin e amvisërisë, së lindjes dhe së rritjes të fëmijëve, sa që asnjë grua nuk mund ta mbajë kokën lart nëse nuk ka detyra të tjera jashtë shtëpisë – pavarësisht sa të dobishme ndaj shoqërisë, vetvetes apo familjes së saj mund të jenë këto. Neve na është shpëllarë truri duke menduar se vetëm puna në fabrikë, posti i sekretarit detyra e mësimdhënies apo pozitat drejtuese kërkojnë inteligjencë, këmbëngulje dhe shkathhtësi. Sa të gabuar jemi! Dhe sa shumë familjet tona dhe anëtarët e tyre janë duke vuajtur prej kësaj verbësie! Një nga mësimet tona më të rëndësishme për gjeneratat që do të vijnë, duhet të jetë bindja se organizimi i punëve shtëpiake kërkon po aq shumë inteligjencë, këmbëngulje dhe aftësi, sa çdo punë jashtë shtëpisë. Ne kurrë nuk duhet të nënçmojmë rëndësinë e angazhimit shtëpiak, i cili ndërsa mirëmban shoqërinë e sotme, në të

njëjtën kohë, formëson qytetarinë e së nesërme. Është koha që të pushojmë t'i themi një studenteje përtace, se më mirë të merret me gatimin ose të kujdeset për fëmijët, nëse nuk përmirësohet në studimet e saj. Përkundrazi, ne duhet t'i japim medalje amvisës dhe nënës – jo pikërisht pse është një amvisë, apo pse është biologjikisht nënë, por pse është një amvisë apo nënë shembullore. Nëse ua rinjohim këtyre roleve rëndësinë që ato meritojnë, ne do të përmbushim një prej kërkesave më të domosdoshme për arritjen e suksesit të sistemit të zgjeruar familjar dhe, në të njëjtën kohë, do të zgjerojmë opsionet si për anëtarët meshkuj, ashtu edhe për anëtarët femra të shoqërisë sonë.

Decentralizimi

Një mënyrë tjetër për sigurimin e arritjes së suksesit së familjes së zgjeruar do të ishte inkurajimi i decentralizimit në planifikim shtetëror. Ky do kishte për qëllim t'i siguronte komuniteti mundësitë arsimore, ekonomike dhe të pushtimit dhe të argëtimit, të cilat do të bënin të mundur që të rinjtë të qëndronin në komunitetet dhe grupet e tyre familjare, deri në përfundimin e shkollimit të mesëm. Shembujt e pamjaftueshmërisë, apo të mungesës së plotë të planifikimit të çështjeve të tilla, mund të shihen kudo në botë. Ato mund të gjenden në shumë shtete të zhvilluara, ku supozohet se ekzistojnë “ekonomi të planifikuara” dhe ku qeverisjet shtetërore ushtrojnë një dorë të fuqishme në çështjet lokale. Industria, lehtësimet për arsimin e lartë dhe mundësitë e pushim-argëtimit, janë shpesh të përqendruara në një qendër të vet-

me të këtyre vendeve, ndërsa pjesa tjetër e vendit privo-
het prej të gjitha mundësive të tilla. Është e vërtetë se
qytetet e vendeve islame duken se janë më tepër konglo-
merime të fshatrave sesa qytete në kuptimin perëndimor
(shih Abu-Lughod 1970, f. 664-678); megjithatë, ndarja
prej familjes reziduale të fshatit nuk është një gjë për t'u
inkurajuar. Vendet si Egjipti, Pakistani dhe Turqia jo ve-
tëm vuajnë thithjen e trurit drejt vendeve perëndimore;
ato madje vuajnë thithjen e trurit prej fshatrave drejt
Kajros, Karaçit dhe Ankarasë. Një udhëheqës provincial
prej ishullit Mindanao të Filipineve thoshte se komuniteti
i fshatit, prej të cilit vinte, nuk ishte duke u inkurajuar
prej kohësh për të financuar studentët për të ndjekur ar-
simim të lartë në Manila— e jomë për t'i dërguar ata në
Amerikë. Pasi dalin jashtë kufijve të fshatit, ku ndihet
mungesa e punësimit, arsimit dhe dëfrimit, djemtë dhe
vajzat e reja s'kanë dëshirë për t'u kthyer tek bashkësitë e
tyre, të cilat kanë nevojë të përvajtueshme për ta.

Në vetë vendin tonë, ku organizmi i mundësive pro-
dhuese dhe konsumuese drejtohet më pak prej qeverisë
sesa në shumë shtete të tjera, askush nuk duhet të shpre-
sojë të gjejë zgjidhje për barazimin e mundësive. Në të
vërtetë, ne të gjithë jemi plotësisht të vetëdijsëm për
mundësinë e ndryshme që ndihmuan mbipopullimin e
qyteteve dhe shpopullimin e fshatit të Amerikës Veriore.
Nëse çdo komunitet do të mund të gëzonte një shkallë
të lehtësimeve shtetërore për arsimim, punësim dhe pu-
shim, do të ishte më e paktë nevoja dhe detyrimi i shpër-
nguljes, e cila e ka molepsur shoqërinë tonë sot dhe do
të jetë sëmundje e të gjitha shteteve të zhvilluara nesër,
nëse ato nuk nxjerrin mësim nga përvoja jonë. Po të
mos u sigurojmë një stabilitet familjeve dhe komunitete-
ve, ne rrezikojmë vijimësinë e një situatë, e cila krahaso-
het me fatkeqësitë që i kanë ndier popullsia endacake,

apo familjet e punëtorëve emigrantë të fermave (Woodward dhe Malamud 1975, f. 53; shih gjithashtu Zimmerman 1947 dhe Sorokin 1941).

Mund të argumentohet se një decentralizim i tillë kërkon një shumë të jashtëzakonshme parash për zhvendosjen dhe për shpenzimet e transportit industrial. Por, çmimi i vuajtjeve njerëzore dhe dëmi i pariparueshëm i shoqërisë, që ka sjellë përqendrimi i njerëzve në pak qytete kryesore, është shumë më i kushtueshëm; i kushtueshëm për jetën dhe mirëqenien njerëzore, gjithashtu i kushtueshëm në dollarë dhe në centë. Miliona dollarë shpenzohen çdo vit për zbulimin e krimit, mbarëvajtjen publike dhe për qytetarët e burgosur që kanë shkelur ligjet, përveç parave të shpenzuara për rregullimin e burimeve tona ekologjike, të cilat rezultojnë prej këtyre mbi-përqendrimeve të popullsisë.

Përfitimet ligjore

Mënyra e katërt për inkurajimin e implementimit të një sistemi të zgjeruar familjar me qëllim që të zbuten disa prej problemeve tona sociale bashkëkohore do të ishte sigurimi i beneficioneve ligjore për ata që e përkrahin një sistem të tillë familjar. Mund të dekretohen ligje tatimore, të cilat do të inkurajonin anëtarët e një familjeje të zgjeruar për të mirëmbajtur fisin e tyre nevojtar, pa marrë parasysh moshën. Ligjet familjare islame të trashëgimisë dhe mirëmbajtjes kanë luajtur një rol të rëndësishëm në strukturën dhe funksionin e familjes në shoqërinë muslimane. Legjislacioni i ri në Amerikën Veriore mund të përfshijë veçori të tilla si: koncesione tatimore

për familjet që mbajnë tri apo më shumë gjenerata, ligje trashëgimore që sigurojnë jo vetëm gruan dhe fëmijët, por gjithashtu edhe anëtarët e tjerë të familjes së zgjeruar; si dhe kushte që i bëjnë anëtarët e pasur të një familjeje ligjërisht përgjegjës për mirëqenien e farefisit të tij nevojtar.

Strehimi

Strehimi i nevojshëm për familjet e mëdha duhet të dallojë nga ai i familjes bërthamë; por kjo kërkesë është një prej atyre që, ndoshta, është më e lehtë për t'u përmbushur, thjesht pasi shtëpitë e gjëra të shekullit të fundit, të cilat u përshtateshin familjeve më të zgjeruara mbizotëruese të asaj kohe, janë ndarë në apartamente të vogla ato mund të zgjerohen me shtimin e dhomave dhe zhvendosjen e mureve ndarës për të zgjeruar pjesët e brendshme.

Përfundim

Shoqëria e Amerikës Veriore, në gjysmën e fundit të shekullit të 20-të, përballet me probleme sociale të cilat e bëjnë të ngutshëm impenjimin konstruktiv nga ana e planifikuesve socialë. Nuk quhet më maturi për një studium social kufizimin i vetvetes në paraqitjen e një studimi përshkrues. Ai duhet të marrë një rol konstruktiv në planifikimin social, nëse dëshiron t'i shmangët akuzës për irelevancën, apo, më keq, dënimin për moskokëçar-

jen ndaj shoqërisë dhe miqve të tij. Në këtë artikull, studimi gërshetues-kulturor mbi familjen e zgjeruar, që funksionon midis popujve muslimanë, është marrë si një model për tiparet e ndryshimit të mundshëm që mund të zbusë vështirësitë me të cilat përballet shoqëria bashkëkohore amerikane.

Në pjesën e parë u përkufizua familja e zgjeruar ('a'ileh) duke paraqitur përbërjen e saj dhe rolet në kontrast të anëtarëve të saj meshkuj dhe femra. Pjesa e dytë shqyrton disa probleme me të cilat përballet shoqëria bashkëkohore e Amerikës Veriore – përcaktimin e rolit të grave në shoqëri, vetminë, keqësimin e standardeve morale, rolin e prindërve apo shoqërizimin e fëmijëve – dhe tregon se si këto probleme mund të zbuten me adoptimin e disa formave të sistemit të zgjeruar familjar. Pjesa e tretë paraqet pesë hapa konstruktivë për të ngritur një familjeje të tillë në Amerikën Veriore. E para e këtyre pjesëve është propaganda për të kundërshtuar trashëgiminë e dëshirave të sëmura me të cilat bie ndesh familja e zgjeruar dhe varësia e ndërsjellë që ajo kërkon. Së dyti, ekziston nevoja për një ringritje të madhe të rolit shtëpiak (amvisërisë), rolit të lindjes dhe të rritjes së fëmijëve, të cilat janë mohuar dhe përçmuar prej lëvizjes për lirinë e gruas, në përpjekjet e saj për të kundërshtuar padrejtësitë e kaluara. Prerekuizita e tretë është një përpjekje shtetërore për të decentralizuar mundësitë ekonomike, arsimore dhe të pushimit dhe argëtimit anembanë vendit, në mënyrë që familjet të mos kenë nevojë të shpërndahen, e të vërshojnë drejt qendrave të mëdha urbane. Rruga e katërt e implementimit inkurajues të një sistemi të zgjeruar familjar është përmes vendosjes së përfitimeve ligjore. Sugjerohen ligje të mundshme tatimore, të trashëgimisë dhe të përkrahjes. Kërkesa e pestë, e domosdoshme për t'u përmbushur, është plotësimi i

nevojave shtëpiake që u korrespondojnë formave të ndërruara rezidenciale.

Referimet

Hammudah 'Abdal-'Ati, "Modern Problems, Classical Solutions: An Islamic Perspective on the Family", *Journal of Comparative Family Studies* (1974) 5 (2); 37-54. "Women in Islam" (1975), referat i pabotuar.

The Family Structure in Islam: Explorations in Historicocultural Sociology (Indianapolis: American Trust Publications, 1977).

Janet Abu-Lughod, "Migrant Adjustment to City Life: The Egyptian Case," *Readings in Arab Middle Eastern Societies and Cultures*, bot. Abdulla M. Lutfiyya dhe Charles W. Churchill. (The Hague, Paris: Mouton, 1970), 664-678.

Bert N. Adams, *The American Family: A Sociological Interpretation*. (Chicago: Markham Publishing Co., publikimi i parë 1971).

Khurshid Ahmad, *Family Life in Islam*. (Leicester: The Islamic Foundation, 1974).

J.N.D. Anderson, "The Eclipse of the Patriarchal Family in Contemporary Islamic Law," *Family Law in Asia and Africa*. Bot. J.N.D. Anderson (New York: Frederick A. Praeger, botimi i parë 1967), 221-234.

"The Islamic Law of Marriage and Divorce," *Readings in Arab Middle Eastern Societies and Cultures*, bot. Abdulla M. Lutfiyya dhe Charles W. Churchill. (The Hague, Paris: Mouton, 1970), 492-504.

Ruth Nanda Anshen, "The Family in Transition," *The Family: Its Function and Destiny*, bot. Ruth Nanda Anshen (New York: Harper dhe Row, 3-19, publikimi i parë 1949).

Gamal A. Badawy, "Woman in Islam", *Islam: Its Meaning and Message*, Khurshid Ahmad (London: Islamic Council of Europe, 1975), 131-145.

Dorothy R. Blitsten, *The World of the Family* (New York: Random House, 1963).

John F. Cuber, "Alternate Models from the Perspective of Sociology," *The Family in Search of a Future: Alternate Models for Moderns*, bot. Herbert A. Otto (New York: Appleton-Century-Crofts, 1970.).

John L. Esposito, "Muslim Family Law in Egypt and Pakistan: A Kritikal Analysis of Legal Reform, its Sources and Methodological Problems," *Disertacioni i doktoratës*, Universiteti Temple, Departamenti i Fesë (Janar, 1974).

Hani Fakhouri, *Kahr El Elow: En Egyptian Village in Transition* (New York: Holt, Rinehart dhe Winston, 1972).

S. K. Farsoun, "Family Structure and Society in Modern Lebanon," *Peoples and Cultures of the Middle East*, bot. Louise E. Sweet (Garden City: Natyral History Press, 1970).

Anne H. Fuller, *Buarij: Portrait of a Lebanese Muslim Village* (Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1961).

"The World of Kin," *Readings in Arab Middle Eastern Societies and Cultures*, bot. Abdulla M. Lutfiyya dhe Charles W. Churchill (The Hague, Paris: Mouton, 1970), 526-534.

Paul H. Glasser dhe Lois N. Glasser, bot. *Families in Crisis* (New York: Harper dhe Row, 1970).

William J. Goode, *World Revolution and Family Patterns* (New York: Free Press, 1963)

Arthur Jeffery, "The Family in Islam," *The Family: Its Function and Destiny*, bot. Ruth Nanda Anshen (New York: Harper dhe Row, 1959), 201-238.

Abdulla M. Lutfiyya, *Baytin: A Jordanian Village* (The Hague: Mouton and Co., 1966).

George P. Murdock, *Social Structure* (New York: Macmillan, 1949).

Cynthia Nelson, "Changing Roles of Men and Women: Illustrations from Egypt," *Anthropological Quarterly*, 1968, 41 (2):57-77.

Myer Nimkoff, bot. *Comparative Family Systems* (Boston: Houghton Mifflin, 1965).

Talcott Parsons, "The Kinship System of the Contemporary United States," *American Anthropologist*, 1943, 45:22-38.

"The Normal American Family," *Man and Civilization: The Family's Search for Survival*, Seymour M. Farber. Piero Mustacchi dhe Roger H. L. Wilson, (New York: McGraw-Hill, 1965).

Raphael Patai, *Golden River to Golden Road* (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, publikimi i parë 1962).

Edwin Terry Prothro dhe Lutfy Najib Diab, *Changing Family Patterns in the Arab East* (Beirut: American University of Beirut, 1974).

Paul J. Reiss, "The Extended Kinship System: Correlates of and Attitudes on Frequency of Interaction," *Marriage and Family Living*, 1962, 24:333-339.

Saneya Saleh, "Women in Islam: Their Status in Religious and Traditional Culture," *International Journal of Sociology of the Family*, 1972, 2 (2):193-201.

Helmut Schelsky, "The Family in Germany," *Marriage and Family Living*, 1954, 16:331-335.

P.A. Sorokin, *Social and Cultural Dynamics* (New York: American Book Company, 1941), katër vëllime.

Marvin Sussman, "The Isolated Nuclear Family: Fact or Fiction?" *Social Problems*, 1959, 6:333-340.

Kenneth L. Woodward dhe Phyllis Malamud, "The Parent Gap," *Newsweek*, Shtator, 1975, 22:48-56.

C.C. Zimmerman, *The Family and Civilization* (New York: Harper dhe Row, Botues, pa vit botimi).

Kapitulli V

Martesa në Islam

Me qëllim që të shpjegojmë se si vlerësohet dhe manifestohet martesa në shoqërinë islame, (në këtë punim) është përdorur një organizim i katër ndarjeve më të rëndësishme. Seksioni i parë shqyrton karakteristikat dhe qëllimet kryesore të martesës islame, seksioni i dytë diskuton kërkesat specifike të cilat e legjitimojnë martesën; seksioni i tretë tregon hollësisht mekanizmat për zgjidhjen e saj; dhe seksioni i katërt dhe i fundit diskuton përmbledhtas çështjen e ndryshimit dhe të së ardhmes.

Karakteristikat e përgjithshme të martesës islame

Feja si faktor dominant: Ndoshta faktori më mbizotërues që influencon, apo ka influencuar, në martesën islame është feja. Kjo pjesërisht për shkak të bindjes islame se feja (din) nuk është vetëm një grup mendimesh dhe praktikash të cilat duhet të praktikohen, apo të cilat duhet të influencojnë vetëm në atë pjesë të jetës njerëzore përgjithësisht të përcaktuar se ka të bëjë me të shenjtën. Në kulturën islame ekziston pak apo aspak koncepti i bi-

gëzimit (ndarjes më dysh) midis asaj që është sakrale dhe asaj që është sekulare. Në vend të kësaj, përderisa çdo aspekt i jetës është krijim i All-llahut, ai bart kuptim fetar. Ky është materiali me të cilin njerëzimi punon për të përmbushur vullnetin e Zotit në tokë, qëllimin përfundimtar njerëzor në krijim. Kështu, për muslimanët, lutja rituale e udhëhequr në çdo vend të pastër është po aq e vlefshme dhe e pranueshme sa edhe ajo që kryhet në xhami; angazhimi drejt vetëdijesimit dhe aktivitetit politik dhe social është po aq një detyrë fetare sa edhe deklamimi i lutjeve; punët ekonomike janë të rregulluara barazisht në përputhje me shpalljet fetare-etike si zekati (mbledhja e taksave për mirëqenien sociale) dhe haxhi (pelegrinazhi drejt Mekës). Produktet estetike paraqesin jo art për hir të artit, por art për hir të besimit, ato janë ritheksime dhe përkujtime të së vërtetës fetare. Në fakt, çdo aspekt i jetës islame përshkohet nga efektet e mësimave kur'anore dhe fetare. Martesa është jo më pak e ndikuar. Në shoqërinë islame, megjithatë, martesa nuk është një sakrament fetar. Me fjalë të tjera, ajo nuk është një ceremoni që kërkon domosdoshmërisht përfshirjen e ndonjë kleri, që presupozon një përfshirje të shenjtë apo hyjnore, apo e cila, si rrjedhim, priret ta konsiderojë (martesën) si një detyrim të pazbërthyesëm⁷⁸. Në Islam nuk ekzistojnë priftërinjtë dhe nuk ekziston aspak nocioni i shenjtërimit të martesës, që e kapërcen atë të çdo institucioni tjetër të kulturës të rekomanduar në mënyrë të ngjashme. Rrjedhimisht, feja ka përvijuar procedurat e pranueshme për zgjidhjen e saj.

⁷⁸ Martesën Krishterizmi e njoh për herë të parë si sakrament në shekullin e dymbëdhjetë, kur Peter Lombard-i në librin e tij "Sentencat" (Libri 4, dist. 1, nr. 2) e numëroi martesën si një prej shtatë sakramenteve. Ky libër u bë teksti standart i teologjisë katolike gjatë Mesjetës dhe u pranua formalisht prej koncilëve të Florence-s (1439) dhe të Trent-it (1545-1563).

Megjithëse martesë nuk konsiderohet një sakrament fetar, Islami e rekomandon atë për çdo musliman. Lavdërimet që gjenden për të në Kur'an (4:1, 29; 7:107; 13:38; 24:32-33; 30:20), dhe në literaturën e hadithit përmbajnë pasazhe të shumta, në të cilat celibati (beqaria) shkurajohet dhe martesë inkurajohet. Për shembull, Pejgamberi raportohet të ketë mësuar: "Martesë është prej rrugëve (mënyrave) të mia", si edhe "Kushdo që është i aftë për t'u martuar duhet të martohet".⁷⁹ Stimulime të tilla prej mësimave fetare e kanë bërë martesën synim të çdo muslimani dhe përbëjnë një vlerë të konsiderueshme të presionit social për ta arritur këtë qëllim çdo anëtar i shoqërisë.⁸⁰ Prindërit, të afërmit dhe shokët, të gjithë ndihen të angazhuar për të asistuar aktivisht në këtë proces dhe të paktë janë individët të cilët "i shpëtojnë në sistemit".

Feja, gjithashtu, garanton të drejta të caktuara dhe imponon përgjegjësi të caktuara për pjesëmarrësit e martesës. Konsiderohet se si burri, ashtu edhe gruaja, kanë përfitime substanciale prej institucionit të martesës, por ata gjithashtu janë të kufizuar ndaj obligimeve të saj, prej urdhërësive aktuale kur'anore dhe prej elaborimit dhe interpretimit juridik të fragmenteve të shenjta.⁸¹ Si rrje-

⁷⁹ Muhammed ibn Isma'il el Bukhari, *Sahih Al-Bukhari*, përk. Muhammed Muhsin Khan. Al-Medinal al-Manauwara: Islamic University, 1974. Vol. 7, f. 2-5, 8.

⁸⁰ Në ditët e sotne, në shoqërinë tepër të uestemizuar të Bejtit, Libanit, të rinjtë e pamartuar vihen shpesh në pozitë të vështitë prej presioneve të vazhdueshme sociale për t'u martuar.

⁸¹ Kur'ani është fjala e Zotit e diktuar fjalë për fjalë Pejgamberit Muhammed. Parimet e tij themelore etike dhe ligjet urdhëruese, si rrjedhim, bartin autencitetin e provinencës hyjnore. Këto parime dhe ligje emërohen si *sheri'ah* ("sheteg"). Shtjellimi dhe interpretimi njerëzor i *sheri'ah*-it, pra zhvillimi i ligjeve të tij specifike prej juristëve të pesë shkollave juridike (katër Sunni dhe një Shi'i, *medbheb-e*) është përmbajtja e jurisprudencës islame apo e *fiqh*-ut.

dhim, ligjet fetare të statusit personal janë vendimtare për ta kuptuar martesën islame. Në këto ligje duhet të gjendet shprehja më e hollësishme e të drejtave dhe e obligimeve të grave dhe të burrave. Të vepruarit në përputhje me përmbushjen e këtyre përgjegjësive të ndërsjella quhet, si rrjedhim, obligim fetar për të dyja palët. Pranimi apo pamjaftueshmëria për t'i zbatuar merret si një akt që bart shpërblimin apo ndëshkimin hyjnor dhe, si rrjedhim, kjo është një çështje që merret seriozisht.

Është i rëndësishëm edhe fakti se martesë në Islam, duke qenë bashkim i dy individëve, është edhe një bashkim i dy familjeve. Të lidhur pas nivelit të varësisë së ndërsjellë në familjen islame, muslimanët janë madje të mendimit se martesë, e përcakton dhe e bën të nevojshëm mirëqenien e grupeve të përfshira në familje sesa thjesht dëshirat e dy individëve. Për këtë arsye, pjesëmarrje shumë më e gjerë në zgjedhjen e partnerëve të martesës, quhet më e përshtatshme dhe më e dobishme, sesa ajo që mund të jetë në një ambient bashkëkohor përrëndimor. Madje, pas martesës, organizimi i zgjeruar familjar e redukton vartësinë në lidhje me marrëdhënien e veçuar të burrit dhe të gruas dhe i stimulon në mënyrë të barabartë marrëdhëniet e fuqishme midis gruas apo burrit dhe anëtarëve të tjerë të familjes. Pavarësisht prej këtij karakteri të rëndë 'familjar' të martesës islame, gruaja ruan identitetin e saj ligjor të mëvetësishëm pas martesës, emrin e saj të vajzërisë, devotshmërinë ndaj një shkolle të veçantë juridike dhe të drejtën e saj për pronësi të mëvetësishme të parave, pronës apo aksioneve financiare.

Qëllimet e martesës: Rëndësia e martesës në shoqëri në islame dhe mbrojtja e saj prej mësimëve fetare qëndron në qëllimet e pohuara haptazi të cilave ajo u shërben. Së pari, muslimanët janë të mendimit se martesë si

balancë midis kërkesave individualiste dhe mirëqenies së grupit, të cilit i përket individi. Si e tillë, ajo quhet si një domosdoshmëri sociale dhe psikologjike për çdo anëtar të komunitetit.

Së dyti, martesë është një mekanizëm i kontrollit moral dhe kontrollit reciprokisht të dobishëm të sjelljes seksuale dhe të lindjes. Islami e quan aktivitetin seksual si një energji të rëndësishme dhe perfektësisht të shëndetshëm, si për meshkujt, ashtu edhe për femrat. Kështu ai nuk konsiderohet i turpshëm dhe nuk do të duhet të mohohet prej anëtarëve të cilësdo gjini. Mungesa e kënaqësisë seksuale besohet t'i shkaktojë personalitet të paaf-të për t'u përshtatur dhe rrezikon shëndetin mendor dhe efektshmërinë e shoqërisë.⁸² Islami, si rrjedhim, e rekomandon seksin si të natyrshëm dhe të dobishëm, por e kufizon atë me pjesëmarrësit e një lidhjeje (bashkimi), e cila mban përgjegjësi për rrjedhimet e saj.⁸³

Qëllimi i tretë i martesës është parapërgatitja e saj për një atmosferë të qëndrueshme për rritjen e fëmijëve. Islami e shikon këtë qëllim si lidhje të ndërlikuar të sistemit të zgjeruar familjar. Familja e zgjeruar, mund të ndryshojë në madhësi, madje në afërsinë rezidenciale (të banimit), sikurse dëshmohet në rajone të ndryshme të botës muslimane, por kohezioni i anëtarëve të saj lidhet pazgjidhshmërisht me urdhrat kur'anorë dhe Ligjin Is-

⁸² Hammudah 'Abd al 'Ati, *The Family Structure in Islam* (Indianapolis: American Trust Publications, 1977), f. 50.

⁸³ Kur'ani dhe Ligji Islam, duke reflektuar për zakonet e skllavërisë i cili ekzistonte në periudhat para dhe të hershme të Islamit, e fali gjithashtu bashkëjetesën e pronarit me femrat e tij skllave (Kur'an 23:5-7; 70:29-31). Megjithëse pjesa më e madhe e muslimanëve u përpoq të arsyetonte ekzistencën e pasazheve që e sanksionojnë këtë formë të seksit jashtëmartesor (shih 'Abd al 'Ati, *Family Structure*, f. 41-49) dhe tërhoqi, axiti emancipimin e nënave dhe kontrollimin dhe rregullimin e praktikës në përgjithsi. Sot muslimanët e konsiderojnë seksin si legjitim vetëm brenda lidhjeve martesore.

lam. Këto shprehin eksplicitivisht të drejtat dhe obligimet e anëtarëve të saj dhe shtrirjen ligjore të këtyre përfitimeve dhe përgjegjësisive.⁸⁴

Së katërti, martesë siguron përfitime ekonomike kryesore (vendimtare) për gratë gjatë viteve të mirërritjes së fëmijëve të tyre. Vetëmbajtja ekonomike gjatë kësaj periudhe është, nëse jo e pamundshme, e vështirë për nënat të cilat nuk kanë ndihmë nga jashtë. Edhe sikur të mbahet prej “supermamave”, për të cilat ne dëgjojmë kaq shumë kohëve të fundit, humbja fizike dhe emocionale e këtyre personave është përtej asaj që pjesa më e madhe e individëve mund ta tolerojë.

Së pesti, bashkëshoqërimi i afërt i partnerëve bashkëshortorë siguron kënaqësi emocionale, si për gratë, ashtu edhe për burrat. Rëndësia e këtij qëllimi të martesës në Islam dëshmohet qartë prej referimeve të përsëritura në Kur’an dhe në literaturën e hadith-it për qetësinë (30:21; 7:189) dhe karakterin mbrojtës (9:71) të lidhjes midis burrit dhe gruas. Burri dhe gruaja konsiderohen të jenë kaq të afërt, saqë ata përshkruhen si veshje të njëritjetrit (2:187). Kërkimi i mirësisë, dashamirësisë dhe nde-

⁸⁴ Kur’ani përmban jo vetëm referime të përsëritura ndaj të drejtave të fatisit (17:23; 4:7-9; 8:41; etj.), por gjithashtu kushte trashëgimore dhe përkrabjeje të cilat kushtëzohen të shtrihen shumë më tej se familja bërthamë (2:180-182; 4:33; 176; etj.). Ndëshkim i tmerrshëm iu kërcënohet atyre të cilët i injorojnë këto masa për mbështetjen brenda-familjare (4:7-12).

Megjithëse banorët komunalë të Amerikës në vitin 1960 i kuptuan në mënyrë të drejtë përfitimet për fëmijët e tyre, në një ambient më të gjerë familjar, sesa në një familje bërthamë, eksperimentet e tyre shpesh rezultuan boshllëqe shpirtërore për shkak të dobësisë apo mosekzistencës së një lidhjeje të fuqishme martesore ndërmjet prindërve lindës apo adoptues. Për arsye të ndryshme, pati një paqëndrueshmëri dhe lëvizshmëri midis anëtarëve të rritur të komunës. Fëmijët, si rrjedhim, u përballën vazhdimisht me problemet e ndarjes prej këtyre “prindërve”, të cilët iu desh t’i njohin dhe t’i duan; dhe të rindërtimit të marrëdhënieve zëvendësuese “prindërore” me të ardhurit e rinj në grup. Kjo shkaktoi probleme psikologjike për të gjithë anëtarët e grupit, por, veçanërisht, për fëmijët.

rimin midis partnerëve shfaqet në mënyrë të përsëritur si në tekstet fetare, ashtu edhe në ato juridike.

Kërkesat specifike të martesës në Islam

Përveç karakteristikave dhe qëllimeve të përgjithshme, siç u paraqit më sipër, martesa islame kërkon gjithashtu veçori të caktuara specifike, të cilat quhen të domosdoshme për legjitimitetin e saj. Le të specifikojmë, së pari, kriterin i cili duhet të plotësohet prej vetë pjesëmarrësve.

Kufizimi i pjesëmarrësve: Të dyja palët i aplikojnë kufijtë islamë të lidhjes së incestit. Lista e personave të pranueshëm, me të cilët njeriu mund të martohet, mbështetet në një truall të qëndrueshëm të konformitetit, duke qenë se format themelore të ekzogamisë apo endogamisë⁸⁵ janë të vendosura sipas Kur'anit dhe hadith-it.⁸⁶ Islami i paracakton kufijtë e martesave midis lidhjeve të caktuara të gjakut (lidhje gjaku), midis të afërmeve të tjerë të ngushtë nëpërmjet martesës (farefisi i afërt) dhe midis të afërmeve të qumështit – pra midis atyre që janë mëndur

⁸⁵ Ekzogamia është zakoni i të martuarit vetëm jashtë fisit, klanit apo familjes së vet, pra jashtë racës, endogamia është e kundërta, pra brenda racës.

⁸⁶ “Ju janë ndaluar juve (të martoheni me): nënat tuaja, bijat tuaja, motrat tuaja, hallat tuaja, tezet tuaja, bijat e vëllait, bijat e motrës, nënat tuaja që ju kanë dhënë gjë, motrat nga gjiri, nënat e grave tuaja dhe vajzat që janë nën kujdesin tuaj e të lindura (prej tjetër babai) nga gratë me të cilat patët kontakt, e nëse nuk keni pasur kontakt me to, atëherë s’ka pengesë (të martoheni me ato vjaza), dhe (janë të ndaluara) gratë e bijve tuaj që janë të lindjes tuaj (jo të bijve të adoptuar) dhe të bashkoni (përnjëherë në një niqah) dy motra, përpos asaj që ka kaluar. Vërtet, All-llahu fal shumë dhe është Mëshirues i madh”. (Kur’an 4:23)

prej të njëjtës grua.⁸⁷ Duke qenë se institucioni i mëndeshës dhe i të ushqyerit të ndërsjellë me gji i foshnjave të tyre, prej grave me lidhje të afërta familjare apo të gjakut, shpesh kanë qenë të përhapura gjerësisht, kufijtë e të ushqyerit me gji kanë rezultuar shumë influencuese për shkurajimin 'inbreeding' – 'brenda-racës'. Juristët e shkollave të ndryshme i përmbahen me vendosmëri unanimisht këtij ndalimi dhe pranojnë autencitetin e hadith-it mbi këtë çështje,⁸⁸ megjithëse hollësitat rreth çështjeve: se sa kohë të mbahet në gji, sa qumësht formon një sasi të ndaluar, moshë e fëmijëve të prekur e të tjera, nganjëherë janë polemizuar.

Përcaktimin e partnerëve të lejuar për t'u martuar muslimanët e marrin si kusht për të përmbushur dy qëllime të rëndësishme: për të parandaluar efektet biologjike 'inbreeding'- 'brenda-racës' dhe për t'u mbrojtur kundër familjaritetit eksziv (të tepruar) midis partnerëve seksualë. Familjariteti i tillë mbahet si shkak për indiferencën seksuale brenda partnerëve. Si rrjedhim, martesë me dikë të afërt si nëna, motra, bija apo tezja, do të rezultojë në pjesën më të madhe të rasteve në një mohim të kënaqësisë seksuale për partnerët e martuar. Në fshatin musliman, të vegjlit e seksit të kundërt veçohen prej moshës së pubertetit, apo më përpara. Nëse ata dëshirojnë të realizojnë një martesë seksualisht të suksesshme në fshat, mundësitë e familjaritetit duhet të kufizohen, veçloja e misterit të ruhet dhe duhet të mbrohet nga ngacmimi i kandidatëve të gjinive të kundërta. I synuar në mënyrë të vetëdijshe apo të pavetëdijshe prej muslimanëve, veçimi i sekseve duket se është baza e preferen-

⁸⁷ Pasazhi kur'anor që shpall se është e jashtëligjshme burrat të martohen me të "afërmet e tyre të qumështit" gjendet në 4:23. Shih shënimin 9 lart dhe al-Bukhari, *Sahih Al-Bukhari*, f. 24-28.

⁸⁸ 'Abd al 'Ati, *Family Structure*, f. 131; al Bukhari, *Sahih Al-Bukhari*, f. 28-34.

cës – apo në disa pjesë të botës muslimane, e kërkesës. Është shumë më i logjikshëm qëllimi në themelin e kësaj ndarjeje, sesa nevoja për të frenuar (mbajtur nën kontroll) përzierjen seksuale. Kjo e fundit është pothuaj e pamundur në lagjet e afërta dhe në bashkëveprimin intensiv të fshatit.⁸⁹

Ekzistojnë edhe kufij lidhjeje fetare për pjesëmarrjen në martesë. Mashkulli duhet të jetë musliman, gruaja mund të jetë muslimane, çifute apo e krishtere (5:6). Nganjëherë kërkesat fetare për femrën janë interpretuar shumë më gjerësisht, duke përfshirë cilëndo që nuk është idhujtare. Ndalimi i martesës së një burri jo-musliman me një grua muslimane, megjithatë është një ndalim kur'anor dhe është ndjekur qartë prej të gjitha shkollave juridike.

Megjithëse një numër i vogël juristësh të hershëm e kanë hedhur poshtë plotësisht idenë e martesës brendafisnore (intermarriage), pjesa më e madhe e muslimanëve e kanë quajtur atë të lejueshme në rrethana të caktuara.⁹⁰ Direktivat kur'anore dhe juridike mbi martesën brendafisnore u prirën të përforcoheshin nga rrethanat e shekujve të hershëm të historisë islame. Si tregtarë, luftëtarë, misionarë, mësues, administratorë dhe pelegrinë fetarë apo arsim-kërkues, shumë muslimanë lëvizën (udhëtuuan) për të jetuar në pjesë të ndryshme të botës. Ata shpesh jetuan nëpër shoqëri kryesisht jomuslimane, ku nuk kishte gra muslimane për partnere martesë. Gratë,

⁸⁹ Problemet gjithnjë e në rritje të impotencës tek meshkujt e kohës së sotme, në pjesën më të madhe, janë pasojë e lirisë dhe intimitetit të tepruar seksual, e cila lidhet me shumë shoqëri të këtij shekulli. Shih G. L. Ginsberg, *The New Impotency*, *Archives of General Psychology* 28 (1972): 218; dhe G. F. Gilder, *Sexual Suicide* (New York; Quadrangle/The New York Times Book Co., 1973).

⁹⁰ Shih 'Abd al 'Ati, *Family Structure*, f. 139.

nga ana tjetër, prireshin të mbeteshin në shoqëritë e tyre kryesisht muslimane dhe, si rrjedhim, pati krizë për partnerët muslimanë meshkuj.

Në kulturën islame, deri kohët e fundit, nuk kanë ekzistuar kufij moshe për partnerët martesorë. Duke qenë se individët mbeteshin pjesë e një strukture të gjerë familjare, gjë që nuk kërkonte prej tyre ta mbanin vetveten, apo të ndërtonin (krijonin) shtëpinë e tyre, apo të përballonin problemet prindërore të fëmijëve pa u ndihmuar, Islami i përmbahet pikëpamjes shumë më të lehtë të gatishmërisë së martesës së më hershme. Meqë familja e zgjeruar e mjediseve të caktuara urbane është dobësuar kohët e fundit, një theks më i madh është vendosur mbi gatishmërinë e çiftit të martuar për të bërë një jetë më të veçuar dhe të vetëmjaftueshme. Kjo ka nxitur apelin e individëve dhe grupeve të caktuara, në një numër të vendeve muslimane, për të kërkuar vendosjen e kufijve të moshës minimale për martesë.⁹¹ Duke qenë se martesa në Islam nënkupton nënshkrimin e një kontrate, me konsumimin pasues ndoshta në një kohë më të vonë, martesa e të miturve nuk shtroi të njëjtat lloj problemesh që ajo mund të shtronte në një kompleks tjetër shoqëror. Kjo nuk do të thotë se zakoni i martesës së fëmijëve nuk ishte shpërdoruar kurrë; kjo do të thotë se ky zakon islam mund të jetë i dëmshëm, nëse praktikohet në mënyrë të pashkëputshme me funksionimin siç duhet të shoqërisë islame. Jo zbatimi, por shpërdorimi i saj në një kompleks social të papajtueshëm me Islamin, u ka nxje-

⁹¹ Në Turqi dhe në Pakistan burrat dhe gratë mund të martohen, në moshën tetëmbëdhjetë dhe gjashtëmbëdhjetëvjeçare; në Egjipt në nëntëmbëdhjetë dhe shtatëmbëdhjetë; në Jordani në tetëmbëdhjetë dhe shtatëmbëdhjetë; në Marok dhe në Iran tetëmbëdhjetë dhe pesëmbëdhjetë; dhe në Tunizi në moshën njëzetvjeçare të dyja sekset. Martesa për personat më të rinj duhet të ketë pëlqimin e kujdestarit dhe lejen e gjykatës.

rrë shqetësim muslimanëve dhe, kohëve të fundit, ka shtruar kërkesën për një kufi të moshës minimale të partnerëve për martesë.

Ngritjen e kërkesës për nevojën (përcaktimin) e moshës minimale, disa shkrimtarë ia kanë atribuar influencave perëndimore mbi të menduarit dhe mbi zakonet islame. Në fakt, ky argument ka qenë goditja kryesore e opozitës konservatore e nismës së kufizimeve të moshës për martesë. Ka shumë më tepër të ngjarë që ky i quajtur “westernizim” nuk do të kishte hedhur rrënjë, nëse shpërdorimi apo jobalancimi brenda sistemit, të mos kishte bërë të domosdoshëm disa lloje ndryshimesh.

Një tjetër kërkesë, e cila ka të bëjë me kufizimin e pjesëmarrësve në martesë është se gruaja muslimane duhet të jetë e pamartuar. Nëse ka qenë më parë e martuar, ajo nuk duhet të jetë shtatzënë, në çastin e martesës së re apo në tre muajt e parë që pasojnë martesën e saj të mëparshme, periudhë kjo e njohur si ‘iddeh, në të cilën ajo nuk mund të jetë në dijeni të shtatzënisë të mundshme. Burri i mëparshëm është i obliguar ta mbajë atë gjatë periudhës së ‘iddeh-tit, apo deri në lindjen e fëmijës së saj, (afat) pas së cilët ajo mund të rimartohet. Kufizime të tilla ndihmojnë verifikimin e atësisë së fëmijës që ka rezultuar prej martesës së mëparshme.

Partneri mashkull në martesë, sidoqoftë, nuk është i kufizuar me një martesë. Islami mund të paraqitet (të përshkruhet) si një fe që e lejon martesën poliginike (poligamike), që do të thotë se kjo është një shoqëri, në të cilën martesat plurale për meshkujt janë të mundshme. Në shoqërinë islame, sidoqoftë, vetëm një pjesë e vogël e meshkujve e praktikojnë poligininë. Rastet e martesës së atyre që nuk kanë shkak të arsyeshëm për marrjen e

një gruaje tjetër,⁹² ose të atyre që nuk i trajtojnë gratë me barazinë e plotë të urdhëruar prej Kur'anit (4:3; 129), muslimanët i gjykojnë si joislame dhe të qortueshme fetarisht dhe moralisht. Si një shkak për përzierjen seksuale, zakoni është pa përjashtim i dënueshëm, por nëse praktikohet sipas këshillave morale islame dhe kushteve ligjore, muslimanët e konsiderojnë poligininë si një zgjidhje më të drejtë dhe më humane në situata të caktuara sesa kërkesa e pakushtëzuar e monogamisë.⁹³ Sipas disa shkollave juridike, një grua e cila dëshiron ta parandalojë martesën e dytë të ardhshme të burrit të saj, mund të kërkojë që ky kusht të parashihet në marrëveshjen e martesës.

Kërkesat mekanistike

Kërkesa të tjera të veçanta të martesës islame kanë të bëjnë (më tepër) me përmbushjen e vetë aktit të martesës, sesa me cilësitë e pjesëmarrësve të saj. Këto, këtu, janë emëruar (specifikuar) si “kërkesa mekanike”.

Kontrata e shkruar: Martesa në Islam përbën një marrëveshje midis një burri dhe një gruaje, e cila materiali-

⁹² Për shembull mungesa e aftësisë për të lindur e gruas së parë, mosbalancimi femër/mashkull i popullsisë, sëmundja kronike e gruas, numri i madh i të vejave dhe i jetimëve pa ndihmë në komunitet etj.

⁹³ Për një përmbledhje të legjislacionit modern që lidhet me poligininë, shih Tanzil-ur-Rahman, *A Code of Muslim Personal Law* (Karachi: Hamdard Academy, 1978), f. 94-101. Ligji tunizian i 1956-s [i dekretuar prej qeverisë shekulare] e ndaloi atë plotësisht, ndërsa shtete të tjera kanë vendosur kufizime të ndryshme mbi pasjen më tepër sesa të një gruaje – p. sh. aftësi financiare të burrit, shkak të arsyeshëm, pëlqimin e gruas së parë apo të grave, dhe/apo lejen e gjykatës apo këshillit *ad hoc*.

zohet me një kontratë të shkruar. Marrëveshja martesore përmban të dhëna të hollësishme të pajës (si pjesën fillestare ashtu edhe atë të shtyrë, shiko paragrafin mbi pajën), nënshkrimet e të dy pjesëmarrësve dhe të dëshmitarëve të tyre respektivë dhe kushte të tjera të bashkëvendosura prej palëve të interesuara. Kontrata është një dokument ligjor, që vendoset në zyrën e regjistrimit islam lokal të qeverisë dhe miratohet në një gjykatë.

Ngjarja e nënshkrimit të kontratës emërohet ‘akd nikah (“kontrata martesore”). Ajo zakonisht ndodh në shtëpinë e prindërve të nuses, në prezencën e anëtarëve të familjes dhe miqve të afërm. ‘Akd nikah shoqërohet me dorëzimin e pajës fillestare të bashkëvendosur dhe shkëmbimin e dhuratave prej partnerëve martesorë. Kjo, gjithashtu, shënon fillimin e përgatitjeve për përmbushjen e martesës. Kërkesat aktuale martesore përmbushen në ‘akd nikah dhe martesa është e kompletuar, por ajo nuk është e përfunduar derisa ‘urs, apo pritja festuese aktuale martesore e kësaj dasme, të përfundojë dhe nusja të shpërngulet në shtëpinë e burrit të saj. Kjo mund të ndodhë menjëherë pas nënshkrimit të kontratës, apo në një kohë më të vonshme, me dëshirën e palëve.

‘Urs mund të jetë një pritje (mbrëmje) e thjeshtë apo një ngjarje festive e organizuar. Rifreskimet, aktivitetet dhe argëtimet ndryshojnë sipas shijeve, aftësive financiare dhe preferencave rajonale. Ajo mund të mbahet në shtëpinë e dhëndrit, apo në një vend publik të rezervuar për raste të veçanta. Kjo është një praktikë e zakonshme, jo vetëm që miqtë t’ua dhurojnë nuses dhe dhëndrit dhuratat e rastit, por, që edhe çifti t’i nderojë ata, në she një mirënjohjeje – zakonisht me një pjatë apo pjatancë të vogël për mbajtjen e ëmbëlsirave, apo me një artikull veshjeje për farefisën e afërm. Këto ndryshojnë për nga

vlera në përputhje me situatën ekonomike të pjesëmarresve të dasmës.

Veshjet e nuses dhe të dhëndrit ndryshojnë nga një nivel shoqëror tek tjetri dhe nga një rajon në tjetrin. Për shembull, në mashrik-un arab (afër pjesës lindore të Detit Mesdhe) fustani i dasmës mund të jetë një fustan i bardhë dhe mbulesa e kokës (velloja) e ngjashme me atë të zakonshmen në shoqëritë perëndimore, apo një model i përpunuar me kujdes i stilit lokal. Burrat veshin kostume të stilit perëndimor, apo veshje tradicionale. Në Pakistan nuset vishen me shalwar-kamis -in në ngjyrë të kuqe të errët apo me kostumin gharara të zbukuruar në mënyrë të stërholluar me ar, ndërsa dhëndurët veshin sherwani-n tradicional, me jakë të madhe, të kopsitur në anën e përparme. Në Malajzi veshja tipike si për nusen ashtu dhe për dhëndrin është një pajisje e stilizuar në mënyrë tradicionale, e prodhuar në mënyrë lokale prej një brokade (pëlhurë mëndafshi e qëndisur me ar ose argjend) e endur me fije floriri. Nëse çifti i martuar rrjedh prej familjeve të pasura, rrobat mund të jenë të stolisura aq rëndë me metale të çmuara, sa që çifti e ka të vështirë të lëvizë. Por kjo nuk paraqet shumë problem, përderisa funksioni i 'urs -it është një pritje e organizuar, në të cilën nusja, dhëndri dhe familjet e tyre pranojnë urimet dhe dëshirat më të mira prej miqve dhe të afërmeve.

Dy dëshmitarë të rritur: Dy dëshmitarë – njëri që përfaqëson nusen, tjetri që përfaqëson dhëndrin – janë një tipar i domosdoshëm i nënshkrimit të kontratës martesore. Kur është e mundshme, këta janë dy prindër të çiftit, por këtë rol ligjërisht mund ta kryejë çdo musliman tjetër në moshë të rritur. Asnjë ndërmjetës tjetër nuk kërkohet për kryerjen e martesës. Çdo person, i zgjedhur nga palët, mund të bëjë dhe të pranojë propozimin e

martesës. Shpesh, megjithatë, një kadi apo një jurist musliman merret si regjistruer i martesës.

Su'al dhe Ixhab: ("Pyetja dhe dhënia e pëlqimit"): Një element tjetër i legjitimitetit të martesës në shoqërinë islame është kërkesa e shprehur qartë prej dhëndrit dhe familjes, apo përfaqësuesve të dhëndrit, dhe një miratimi i qartë i martesës nga ana e nuses dhe familjes, apo përfaqësuesve së nuses, në formë të shkruar ose gojore. Kur'ani nuk e trajton këtë çështje në mënyrë specifike, por ekzistojnë një numër shembujsh prej literaturës së hadith-it, kanë të bëjnë me këtë çështje.⁹⁴ Rrëfëhet historia e një gruaje në kohën e Muhammedit a.s., e cila kërkoi të drejtën të refuzonte martesën e saj, e drejtë që iunjoh, sepse ajo nuk ishte pyetur dhe, si rrjedhim, nuk e kishte dhënë pëlqimin për lidhjen.⁹⁵ Pavarësisht prej shembujve fuqimisht autentikë në sunneh-un (shembullin) e Pejgamberit Muhammed s.a.v.s., juristët muslimanë dallojnë në interpretimet e tyre për pushtetin e kujdestarit (tutorit) në rregullimin e martesës së vartësve, apo të fëmijëve të tij. Disa e gjykojnë kusht të domosdoshëm që babai të kërkojë pëlqimin e së bijës, përpara se ai të japë pëlqimin për martesën. Të tjerë argumentojnë se kjo është më tepër e rekomandueshme sesa e domosdoshme. Të tjerë akoma nevojën për pëlqimin e nuses e kufizojnë me gruan e pjekur, që është e ve apo e divorcuar.⁹⁶

Paja: Kërkesa e katërt e martesës islame është dhurata martesore, apo paja që i jepet nuses prej dhëndrit. Kjo dhuratë mund të jetë diçka, që është gjykuar si më e

⁹⁴ Al Bukhari, *Sahih Al-Bukhari*, f. 51-53.

⁹⁵ Tanzil-ur-Rahamn, *Code*, f. 51-52.

⁹⁶ 'Abd al 'Ati, *Family Structure*, f. 76-84. Tanzil-ur-Rahman, *Code*, kap. 3, shih veçanërisht f. 71-74, për legjislacionin modern në vende të ndryshme muslimane që lidhet me pëlqimin për martesën.

përshtatshme prej pjesëmarrësve: para, pasuri e patundshme apo sende të tjera të çmueshme. Në disa raste, kjo ka kërkuar transferimin, në drejtim të nuses, të një pasurie të madhe, në të tjera, kjo ka qenë aq modeste sa (që nuses i është dhuruar) një unazë hekuri, apo një monedhë kujtimi.⁹⁷ Prej Ligjit Islam nuk është vendosur vlera maksimale, megjithëse disa shkolla kanë përcaktuar vlerën minimale.⁹⁸ Hollësira të tilla përpunohen prej përfaqësuesve të nuses dhe të dhëndrit, përpara 'akd nikah-ut dhe specifikohen në kontratën e shkruar.

Paja mund të jetë e menjëhershme – që do të thotë: jepet në kohën e nënshkrimit të 'akd nikah-ut. Shumë shpesh palët bien dakord që paja të ndahet dysh: një pjesë (mehr-i) t'i dorëzohet nuses në kohën e martesës, ndërsa pjesa tjetër, e vonuar (mu'akhkhar), t' i dorëzohet në rast vdekjeje, apo divorci. Nëse burri vdes, Ligji Islam siguron që t'i paguhet shlyerja (mu'akhkhar) së vesë së tij, përpara çdo angazhimi të pronës së tij, pasi ky veprim është i nderuar.

Paja e menjëhershme mund të përdoret për prikën dhe blerjen e sendeve të nevojshme shtëpiake për çiftin e sapomartuar. Pjesa e mëvonshme është një lloj sigurimi ekonomik për mirëqenien e ardhshme të nuses, pjesë të cilën ajo e investon dhe ka përfitime prej saj. Në rastin e të varfërve, sasi të janë aq të papërfillshme sa që ato mund të vlerësohen veçse si një simbol i gatishmërisë së dhëndrit për të marrë përgjegjësinë financiare për gruan e tij të ardhshme. Vlerat e pajës ndryshojnë jo vetëm sipas mundësive ekonomike të dhëndurëve të ndryshëm

⁹⁷ Al Bukhari, *Sahih Al-Bukhari*, f. 51, 55, 59-61.

⁹⁸ Asaf A. A. Fyzee, *Outlines of Muhammadan Law*, bot. i dytë, (London: Oxford University Press, 1955), f. 112-113; Tanzil-ur-Rahman, *Code*, f. 218-221.

dhe familjeve të tyre, por, gjithashtu, sipas zakoneve racionale dhe niveleve sociale brenda një shoqërie të veçantë.

Është e qartë se martesë islame nuk është një “ceremoni”. Megjithatë, ajo mund të shoqërohet me një numër aktivitësh të organizuara (procesioni i nuses për në shtëpinë e burrit të saj, stolisja e nuses përpara martesës me zbukurime këne, dhënia e dhuratave dhe pranimi i urimeve më të mira prej miqve dhe të afërmeve, veshjet e përpunuara me kujdes, rifreskimi dhe argëtimi). Martesa islame, është në thelb, një marrëveshje ligjore midis dy individëve dhe dy familjeve. Megjithëse merr mbi vete aprovimin dhe bekimin e fesë, ajo nuk mund të konsiderohet një ceremoni e shenjtë. Martesa, si shumë aspekte të tjera të kulturës islame, nuk është as krejtësisht sakrale, as krejtësisht shekulare, as fetare as jofetare.

Zgjidhja e martesës

Vdekja

Martesa quhet e zgjidhurnëse vdes njëri nga bashkëshortët ose në rastin e divorcit. Nëse vdes gruaja, zbatohen ligjet e trashëgimisë të cilat kanë të bëjnë me pasurinë e saj. Në rastin e burrit, ekzistojnë kërkesa të ngjashme specifike për shpërndarjen e pasurisë së tij. Ndaj gruas së mbetur gjallë lidhen kërkesa të tjera. Këto përfshijnë: pagimin e pajës mu'akhkhar ndaj së vesë, dhe paligjshmërinë e rimartesës së të vesë përpara përfundimit të periudhës tremujore të 'iddeh-tit, në të cilën mund të përcaktohet me përpikëri mundësia e shtatzënisë. Gjatë kësaj kohe, e veja mbahet financiarisht prej pasuri-

së së burrit të saj të ndjerë. Nëse është shtatzënë, mbajtja e saj garantohet deri në lindjen e fëmijës, apo deri në fund të periudhës së dhënies së gjirit, por ajo nuk duhet të rimartohet derisa të lindë.

Divorci

Zgjidhja e martesës nëpërmjet divorcit ligjor është më e komplikuar. Megjithëse, përgjithësisht, mendohet se zgjidhja e martesës në Islam ndodh vetëm me anën e refuzimit të gruas nga ana e mashkullit, me anën e shqiptimit të tij tri herë: “Unë të divorcoj” – e vërteta është se Ligji Islam parashikon mekanizma dhe rrugë të ndryshme për përfundimin e një martese. Pavarësisht prej shumëllojshmërisë së mënyrave të divorcit, ai ka mbetur një akt i papëlqyer (i neveritshëm) në shoqërinë islame⁹⁹ për t’iu drejtuar vetëm atëherë, kur të gjitha metodat e pajtimit të jenë shfrytëzuar deri në fund. Disa lloje divorci janë të nxitura prej mashkullit, disa prej femrës, të tjera akoma janë pasojë e marrëveshjes së përbashkët apo e procesit ligjor.

Divorci i nxitur prej mashkullit: Forma më e zakonshme e divorcit që ndërmerret prej meshkujve muslimanë njihet si talak (“lëshim i lirë”), e cila përfshin tri deklarata të burrit, që e ndan gruan. Përkundër mendimit të përgjithshëm, këto deklarata refuzimi nuk mund të bëhen ligjërisht në një kohë të vetme. Në të vërtetë, në Ligjin Islam janë vendosur rregulla shumë strikte për të

⁹⁹ Ky parafrazon një hadith prej jetës së Pejgamberit Muhammed: “Prej të gjitha veprave të lejueshme, gjëja më e papëlqyer prej Zotit është divorci” (S. Ameenul Hasan Rizvi, “Women and Marriage in Islam”, *The Muslim World League Journal*, vol. 12, nr. 1 (Muharrem, 1404 sipas Hixhretit [tetor, 1984], f. 26).

parandaluar shpërdorimin.¹⁰⁰ Fatkeqësisht, këto ligje jo gjithmonë janë mbështetur.

Talak quhet shqiptimi i shprehjeve specifike përpara dy dëshmitarëve të kualifikuar. Shpallja duhet të bëhet në kohën kur gruaja është e paaftë për aktivitet seksual për shkak të menstruacioneve. Pasi bën deklaratën e parë të divorcit, burri duhet të presë për të bërë deklaratën e dytë, derisa gruaja të përfundojë periodat e saj mujore. Shpallja e tretë duhet të jetë e periodizuar në të njëjtën mënyrë. Vetëm pas mohimit të tretë, divorci konsiderohet përfundimtar. Se cila prej dy shpalljeve të tjera është e revokueshme. Gruaja vazhdon të jetojë në shtëpinë e saj dhe asaj i sigurohet jetesa e plotë gjatë gjithë procedurave gjyqësore të divorcit. Brenda kësaj kohe bëhen orvatje për të arritur pajtimin përmes këshillimit dhe gjykimit të familjes dhe miqve. Vetëm nëse kjo është e pamundshme bëhet shpallja përfundimtare dhe martesë quhet përfundimisht e ndërprerë. Prej këtij çasti është e ndaluar që burri dhe gruaja të jetojnë së bashku, apo të rimartohen me njëri-tjetrin, përveç nëse gruaja rimartohet me dikë tjetër, prej të cilit (më vonë) mbetet e ve, apo ndahet. Çdo ndarje në Islam, ashtu sikurse edhe zgjidhja e martesës në rastin e vdekjes (së bashkëshortit), kërkon një periudhë pritjeje tremujore, me qëllim që të përcaktohet nëse e divorcuara (apo e veja) është shtatzënë. Ajo nuk është e lirë të rimartohet, derisa të përmbushet kjo periudhë, apo në rast të shtatzënësisë, derisa ajo ta lindë fëmijën. Sikurse në rastin e zgjidhjes së martesës për shkak të vdekjes (së bashkëshortit) edhe në rastin e shkurorëzimit me anë të divorcit, mirëmbajtja e gruas është detyrë e anës së burrit në periudhën e iddehitit dhe periudhën e mirërritjes së fëmijës.

¹⁰⁰ Tanzil-ur-Rahman, *Code*, f. 313-316; Fyzee, *Outlines*, f. 128-130.

Çdo divorc talak , që nuk bëhet në përputhje me këto rregulla, mendohet si është shmangie apo bid'ah. Kjo praktikë pandehet si e mëkatshme, por, fatkeqësisht, veprimet e disa muslimanëve dhe qëndrimet e juristëve të caktuar, nuk kanë qenë gjithmonë në përputhje me idealin.¹⁰¹

Divorci i nxitur prej femrës: Në Islam, drejtësia (paanshmëria) nuk do të thotë barasvlerë apo identitet. Si rrjedhim, ekzistojnë procedura të ndryshme të cilat aplikohen ndaj grave, në nismën e tyre për procedurën gjyqësore të divorcit. Gruas i jepet e drejta ta fillojë zgjidhjen e martesës me këto katër kushte:

Së pari, në një divorc të deleguar, e drejta talak apo e mohimit prej gruas, mund të jetë bashkëvendosur përpara martesës dhe të jetë përcaktuar si kusht i kontratës së martesës.¹⁰² I dyti është divorci i kushtëzuar, një kusht në kontratën martesore, se gruaja do të jetë e lirë të kërkojë ndarjen e burrit nëse veprimet e tij janë në kundërshtim me premtimet paramartesore. Ky lloj divorci pranohet prej disa juristëve, por nuk pranohet prej disa të tjerëve.¹⁰³ Së treti, është divorci gjyqësor, në të cilin liria prej lidhjes martesore i njihet gruas për çfarëdo mangësie të burrit, e cila përgjithësisht pranohet si shkak legjitim për ndarje: mungesa apo braktisja për një kohë të gjatë, impotenca, pamjaftueshmëria e furnizimit adekuat, keqtrajtimi fizik apo mendor, sëmundja serioze fizike apo mendore, apostazia (heqja dorë prej fesë) dhe shthurja morale e vërtetuar. Siç vërejtëm më herët, një gruaje mund t'i pranohet gjithashtu divorci, nëse me arritjen e pjekurisë, ajo nuk pranon martesën e kontrak-

¹⁰¹ Fyzee, *Outlines*, f. 130-131.

¹⁰² Tanzil-ur-Rahman, *Code*, kap. 12, f. 339; Fyzee, *Outlines*, f. 134-135.

¹⁰³ Tanzil-ur-Rahman, *Code*, f. 346-350.

tuar prej tutorit në emër të saj, ndërkohë që ajo ka qenë ende fëmijë. Lloji i katërt i divorcit i nxitur prej gruas njihet si khul'. Ai parashikon lirim të gruas prej kontratës martesore, me pajtimin e saj për të paguar kompensim ndaj burrit.

Miratimi i ndërsjellë apo mubara'ah: Marrëveshja reciproke e një burri dhe një gruaje për të zgjidhur martesën e tyre, quhet mubara'ah. Në ndryshim nga khul'-i, këtu bëhet fjalë për dëshirën e përbashkët të partnerëve të martuar.¹⁰⁴

Procesi gjyqësor: Li'an apo "dëshmia e dyfishtë" është zgjidhja e martesës, që rezulton prej akuzës së burrit se gruaja e tij ka kryer tradhti bashkëshortore. Nëse ai nuk ka dëshmitarë tjetër përveç vetes, duhet të betohet katër herë në emër të Zotit se shpallja e tij është e vërtetë. Gruaja ftohet të pranojë fajin e saj, apo të provojë në mënyrë të ngjashme se burri i saj ka gënjyer. Të dy, gjithashtu, lusin mallkimin hyjnor se betimi është i rrejshëm. Nëse asnjë dëshmi tjetër, pro apo kundër akuzës nuk vërtetohet, pajtimi midis dy palëve gjykohet i pamundur dhe martesa zgjidhet me anën e procesit gjyqësor.¹⁰⁵ Lloje të caktuara të divorcit të nxitura prej grave, gjithashtu, trajtohen me anën e gjyqeve islame (shih "divorcin gjyqësor").

¹⁰⁴ Po aty, f. 552; Fyzee, *Outlines*, f. 138-139; Alhaji A. D. Ajijola, *Introduction to Islamic Law* (Karachi: International Islamic Publishers for Ajijola Memorial Islamic Publishing Co. [Nigeria], 1981), f. 172.

¹⁰⁵ Tanzil-ur-Rahman, *Code*, f. 504; Ajijola, *Introduction*, f. 176-177; Fyzee, *Outlines*, f. 141-142.

Ndryshimi dhe e ardhmja

Numri në rritje i grave të punësuar, arsimit në rritje për gratë dhe për burrat, zhvillimi i vetëdijesimit islam dhe identitetit të muslimanëve në të gjitha pjesët e botës, lëvizja në rritje, përqendrimi i popullsisë në qendrat urbane, kontakti gjithnjë e më i madh me kulturat e huaja si dhe shumë fakte të tjera të jetës bashkëkohore, kërkojnë disa rregullime në praktikën martesore në çdo shoqëri. Nëse rregullimet e tilla do të provohen shkatërrimtare ndaj institucionit të martesës islame, sikurse njihet ajo tani – dhe, si rrjedhim, ndaj shoqërisë muslimane – apo, thjesht produktive prej një sinteze të re të influencave të shek. të 20-të dhe të shek. të 21-të me premisat esenciale, kjo do të varet nga aftësia e shoqërisë për të reaguar me një vetëdije të fuqishme dhe inteligjente sociale. Ndryshimi i tillë social, nuk duhet të përçajë praktikën martesore islame. Në fakt, shtrirja e identitetit musliman (afërsisht 1.000.000.000 njerëz) dhe shumëllojshmëria e “background”-it (sfondit) gjeografik, etnik, gjuhësor dhe kulturor prej të cilit këta popuj veprojnë në drejtim të islamizimit ka rezultuar me një traditë jashtëzakonisht të pasur dhe të ndryshme martesore, si në të gjitha aspektet e tjera të civilizimit.

Islami ka qenë veçanërisht tolerant ndaj të konvertuarave të rinj dhe këta të konvertuar kanë qenë veçanërisht zemërhapur në përshtatjen e zakoneve të tyre lokale sipas premisave themelore islame kudo që ka qenë e mundshme. Në të njëjtën kohë, ekzistojnë premisa themelore të besimit, sikurse shprehen qartë në Kur’an dhe ilustrohen në mësimet dhe shembullin e Pejgamberit Muhammed s.a.v.s., të cilat sigurojnë një esencë fetaro-kulturore, me të cilën variacionet më sipërfaqësore

mund të lidhen dashamirësisht. Historia ka konfirmuar se bashkë me përkrahjen e esencës, shoqëria islame ka qenë mjaft fleksible për të lejuar variacione rajonale, si edhe ndryshimet që u përcollën me kalimin e kohës dhe ndryshimin e rrethanave. Çdo periudhe i është dashur të bënte “paqen” e vet me këto kushte të ndryshuara, për të marrë atë që ishte e pranueshme sipas esencës islame dhe për të mos pranuar ato, që ishin kulturalisht dhe fetarisht “të patretshme” dhe për të përshtatur – pra, për të islamizuar – të tjera akoma, përpara se t’i përvetësojë ato. Ky proces duhet, natyrisht, të përçohet në ditët e sotme dhe në të ardhmen. Për t’i vënë fre atij, do të duhet të vrasësh (shkatërrosh) kulturën dhe fenë.

Reagimi i drejtë i shoqërisë ndaj ndryshimit përfshin dy prerekuizita. Së pari, nevojitet një studim dhe vetëdijesim i kompleksit të përgjithshëm shoqëror, secili çdo institucion dhe faktor i të cilit është ndërthurur integralisht dhe është në varësi nga të tjerët. Si rrjedhim, çdo sugjerim për ndryshim të praktikave martesore duhet të studiohet në lidhje me faktorë të tjerë të mirëqenies individuale dhe grupore, faktorë të cilët mund të ndikojnë. Për shembull, mund të argumentohet se për shkak të pjesëmarrjes në rritje të grave në fuqinë puntore në shumë vende muslimane, zakoni islam i mbështetjes de-tyruese së meshkujve për gratë duhet të hiqet (anullohet). Por, sidoqoftë, një pikëpamje e tillë dritëshkurtër nuk i merr parasysh, veçse aspektet materiale të çështjes. Mund të jetë kundër-argument fakti se, në këtë kusht islam, shumë më tepër i rëndësishëm është përforcimi që ai i jep varësisë së ndërsjellë të partnerëve të martuar; t’i prishësh këto lidhje të të drejtave për gratë dhe të obligimeve për burrat do të thotë të pakësosh thellësisht fuqinë e lidhjes martesore.

Pas këtij shembulli shkojnë disa bashkëkohanikë të cilët thonë se Islami është i vjetruar (i dalë mode) për sa i përket dënimit të tij të palëkundshëm ndaj lirisë së seksit jashtë martesës. Ata përmendin mjetet kontraceptive dhe pikëpamjet e reja kundrejt lirisë seksuale të grave, krahas me kërkesën e rivlerësimit të një “fiksacioni” të vjetër islam. Por, arsyeja islame për mohimin e lirisë së pakufizuar seksuale nuk buronte nga fakti se kontraktivët adekuatë nuk ishin në dispozicion në kohërat më të hershme për të parandaluar lindjen e fëmijëve jashtë martesës, as nga këmbëngulja në rëndësinë e virgjërisë femërore me qëllim të diskriminimit të grave, apo për të vendosur një “standard të dyfishtë”. Më saktë, Islami e përkrah këtë ide me qëllim që të fuqizojë institucionet e martesës dhe familjes, duke i bërë ato të sjellim përfitime, që nuk mund të arrihen gjetiu. Shkatërrimi i njësisë së përfitimeve të tilla bashkëshortore, në përpjekjen për të siguruar paanësi të plotë seksuale, do të bartë pasoja me shtrirje të gjerë dhe ligështuese jo vetëm për këto institucione, por njësoj edhe për individët të cilët i shpikën këto institucione. Ne nuk duhet të hamendemi rreth pasojave që ky novatorizëm mund të ketë te gratë mbasi një shembull i gjallë dhe i dukshëm është shoqëria perëndimore. Pasojat tashmë t'i vrasin sytë. Përhapja seksuale në rritje e grave, që shkaktoi kjo përzierje e re, është një prej faktorëve që çoi në rritjen e përqindjes së divorceve. Kjo, ka gjithashtu, shumë pasoja të pafavorshme, mbi sigurinë financiare dhe emocionale të grave të moshës së mesme dhe të moshuara. Si rrjedhim, reagimi i drejtë i një shoqërie për një ndryshim kërkon të shohiten me kujdes elementet e ndryshimit dhe të përfundimeve të tyre në përputhje me pjesën tjetër të synimeve dhe të institucioneve të kulturës.

Së dyti, me qëllim që muslimanët t'i shmangen miratimit të ngutshëm të ndryshimeve të vrullshme dhe të dëmshme në ligjet dhe traditat e tyre martesore, ata duhet të pastrojnë shoqërinë e vet prej përdorimit të gabuar të ligjeve dhe traditave ekzistuese. Shpesh fjala është për shpërfillje apo shmangie me një shtrirje të madhe e urdhëresave kur'anore apo ligjore të cilat janë në rrënjë të problemit, më shumë sesa vetë institucionet dhe praktikat. Një shembull është shpërdorimi i institucionit talak, në shumë raste të të cilit nuk është vepruar në përputhje me rregullat dhe kufizimet të vendosura për të. Devotshmëria ndaj këtyre rregullave dhe kufizimeve do të shmangë nevojën për ndryshime drastike në institucion.

Mosbalancimet e shkaktuara prej ndryshimeve të vrullshme sociale janë ndoshta faktorë të pashmangshëm në çdo shoqëri. Në këto periudha të historisë, ato janë veçanërisht sfiduese. Pa rivlerësimin e kujdesshëm të efekteve anësore të novatorizmit të synuar dhe pajtueshmërisë së tij me aspektet e tjera të fesë dhe të kulturës dhe pa mënjanimin e shpërdorimeve të institucioneve që kemi, çorientimi masiv social dhe efektet e dëmshme mbi anëtarët e çdo shoqërie janë të pashmangshme. Kjo është sfidë bashkëkohore, jo vetëm për shoqërinë muslimane, por, gjithashtu, për çdo shoqëri tjetër në botë.

▲
▲
▲ **LOIS LAMJA FARUKI**

GRATË SHOQËRIA MUSLIMANE DHE ISLAMI

▲
▲
▲ Botën: **Logos-A**

▲ Biblioteka: **Mendimi islam**

▲
▲ Për botuesin: **Adnan Ismaili**

Kryeredaktor: **Husamedin Abazi**

Redaktor biblioteke: **Nexhat Ibrahim**

▲
▲ Recensues: **Ajni Sinani**

Nexhat Ibrahim

▲
▲ Redaktor gjuhësor: **Rexhep Zlatku**

▲
▲ Redaktor artistik: **Edi Agagjyshi**

Redaktor teknik: **Afrim Gashi**

▲
▲ Mbikëqyrës i shtypit: **Imer Gogjufi**

Përgatitja kompjuterike: **Focus Pro - Shkup**

Shtypi: **Focus - Shkup**

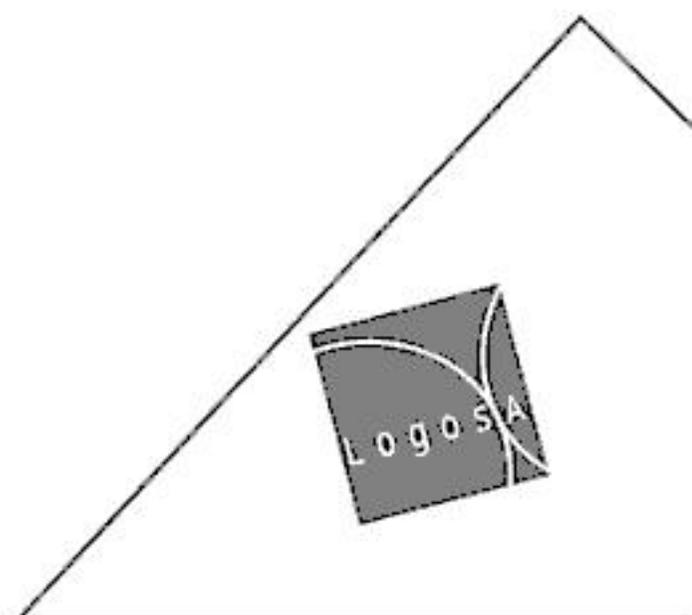
▲
▲ **Copyright©Logos-A, 2007**

▲
▲ Shënimi i CIP katalogut i këtij libri gjendet

në Bibliotekën Kombëtare dhe Universitare

ISBN 9989-58-237-8

▲
▲ **www.logos-a.com.mk**

Lois Lamja Faruki e mori titullin e saj të doktoratës për studime islame në Universitetin e Sirakuzës. Ajo ishte profesreshë në Universitetin Batler, në Universitetin e Pensilvanisë, në Universitetin Uilanova dhe në Universitetin Temple. Ajo ka publikuar: Islami dhe Arti, dhe Atlasi Kulturor i Islamit, vepra në të cilat ajo është bashkautore me burrin e saj, Isma'il Farukun. Ajo u vra bashkë me të shoqin në shtëpinë e saj, më 30 maj 1986.

Përgjithësisht, kur ne flasim për gratë në Islam, kjo rrallë shkon përtej një numri të vogël klisesh, që nuk vlerësojnë si duhet as gratë, as Islamin. Akoma më keq, qëndrimi është ose shovinist ose qasje e shtrembëruar.

Profesreshë Lois Lamya' al Faruki jo vetëm që solli njohuri të thellë në këtë temë, por ajo, gjithashtu, i shtoi një nuancë femërore asaj. Ky kombinim i shërbeu plotësisht temës së saj. Me një mendje zhbiruese, ajo ndoqi problemin e grave brenda kornizës islame as shfajësuese, as polemizuese, as e ngurtë as e lëkundshme: tamam e përveçme vulë e vërtetë e diturisë islame.

ISBN 998956237-8

9 789989 562158